

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

*IĞDIR UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS
AND ADMINISTRATIVE SCIENCES*

Kısaltma /Abbreviation: Iğdır İİBF Dergisi

Aralık / December 2018

Sayı / Issue 3

ISSN: 2459-0584

e-ISSN: 2717-6290

İĞDIR ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
İĞDIR UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi / Owner

Üniversite Adına/ *On Behalf of the University*
Prof. Dr. **Mehmet Hakkı Alma**
Rektör / *Rector*

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi **Özlem Sökmen-Gürçam**(İğdir Üniversitesi)

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board

Prof. Dr. **Mehdi Bağirov** (Nakhchivan State University)
Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) **Turgan Babayev** (Baku Biznez University)
Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) **Gülınar Samedova** (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) **Kamran Nurəddinoğlu Abdullayev** (Azerbaijan National Academy of Sciences)
Dr. **İmam Mukhlis** (UniversitasNegeriMalang, Indonesia)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. (Assoc. Prof. Dr.) **Ahmet Tekin** (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi (Asst. Prof. Dr.) **Burcu İlğaz Yıldırım** (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi (Asst. Prof. Dr.) **Duygu Arslantürk-Çöllü** (İğdir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi (Asst. Prof. Dr.) **Leyla Akgün** (İğdir Üniversitesi.)
Dr. Öğr. Üyesi (Asst. Prof. Dr.) **Polad Aliyev** (İğdir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi (Asst. Prof. Dr.) **Ashhan İğdir-Akaras** (İğdir Üniversitesi)

İğdir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Suveren Yerleşkesi
76002 İğdir / TÜRKİYE
Tel/Phone: +90-476-223-0010
Faks/Fax: +90-476-223-0017

Web Sayfası/*Web Page*: iibfdergi.igdir.edu.tr

E-mail: iibfdergi@igdir.edu.tr

T.C. İğdir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda bir kez Aralık ayında, Türkçe ve İngilizce yayımlanan hakemli ve süreli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir

ISSN: 2459-0584
e-ISSN: 2717-6290

Hakem Kurulu / Board of Referees

- Prof. Dr. **Kerem Karabulut** (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. **Ömer Selçuk Emsen** (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. **Yüksel Bayraktar** (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ahmet Tekin** (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. **Ötüken Senger** (Kafkas Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Burcu Ilgaz-Yıldırım** (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Dilek Özdemir** (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Emrah Konuralp** (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Fatih Yıldırım** (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Suna Şahin** (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Ömer Yalçın Kaya** (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Seda Kayapalı-Yıldırım** (Kafkas Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi **Ümmühan Kaygısız** (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

TABLE OF CONTENTS

Sayfa / Page

Araştırma Makaleleri / *Research Articles*

GÜNEY KAFKASYA ÜZERİNE BİR ANALİZ AN ANALYSIS ON SOUTHERN CAUCUSES <i>Sait Yılmaz</i>	1-29
OSMANLI DEVLETİ'NİN YIKILIŞI, MİLLİ MÜCADELE VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE KÜRTLER KURDS DURING THE DISINTEGRATION OF THE OTTOMAN EMPIRE, NATIONAL STRUGGLE AND EARLY-REPUBLICAN ERAS <i>Mehmet Aslan</i>	31-52
SOCIAL POLICY APPROACHES OF THE POLITICAL PARTIES IN TURKEY <i>Selçuk Gürçam</i>	53-62

Kitap İncelemeleri / *BookReviews*

ZIYA GÖKALP, KEMALİZM VE TÜRKİYE'DE KORPORATİZM <i>Ö. Senan Aslaner</i>	63-68
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYAL DEVLET: SİYASET, İKTİDAR VE MEŞRUIYET, 1876-1914 <i>Fatih Zengin</i>	69-72

GÜNEY KAFKASYA ÜZERİNE BİR ANALİZ

Sait Yılmaz¹

ÖZ

Önemi gittikçe artan ve çatışma ile anlaşmazlıklarla malul Güney Kafkasya'ya ilişkin bu çalışmada bölgedeki üç ülke olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan incelenmiştir. Bunun yanı sıra, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, Türkiye ve NATO gibi bölge dışı aktörlerin de etkisi değerlendirmeye katılmıştır. Rusya, yaşamsal gördüğü bu bölgede üçüncü tarafların müdahil olmasına karşı çıkmaktadır. Kafkas tarihi ve sorunları öylesine karmaşıktır ki, siyasal kararların verilmesi ve bölge analizi için gerekli detayların anlaşılması özel bir uzmanlık gerektirmektedir. Analiz zorluklarının temel nedenlerinden birisi bölge ile ilgili akademik (objektif) yayın ve yeterli bilgi toplama zorluğudur. Mevcut yayımlar genellikle şovenist veya propaganda amaçlı olduğu görülmektedir. Bu yüzden, ele alınan hemen her konu farklı aktörler için tartışmalı olabilmektedir. Bu çalışmada ise bölgeyle ilgili farklı bakış açılarına sahip kaynaklar incelenmiştir. Bu çalışmada, Güney Kafkasya bölgesine ilişkin temel hususlara, mevcut durum ve geleceğe ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Güney Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Rusya

AN ANALYSIS ON SOUTHERN CAUCUSES

ABSTRACT

Three countries in the region, Georgia, Armenia and Azerbaijan, are examined in this study on the South Caucasus, which is increasingly important and is plagued by conflict and disagreements. In addition, the impact of non-regional actors such as Russia, the United States of America, the European Union, Turkey and NATO were also included in the assessment. Russia opposes the involvement of third parties in this region, which it considers vital. The history and problems of the Caucasus are so complex that understanding the details necessary for making political decisions and analyzing the region requires special expertise. One of the main reasons for the analytical difficulties is the difficulty of acquiring academic (objective) publications and sufficient information about the region. Existing publications are often seen to be chauvinistic or for propaganda purposes. Therefore, almost every issue discussed can be controversial for different actors. In this study, sources with different perspectives on the region were examined. In this study, the main issues related to the South Caucasus region, current situation and future evaluations are put forward.

Keywords: South Caucasus, Georgia, Armenia, Azerbaijan, Russia

GİRİŞ

Genellikle Kuzey ve Güney olmak üzere iki bölümde ele alınan Kafkasya'ya ilişkin algılama, bunların iki ayrı bölge olduğu yönündedir (Kolga, 2001, Yılmaz, 2017). Ancak bölgenin merkezinde olan Kafkas Dağları ayırıcı nitelikte değildir. Diğer bir ifadeyle, Kafkasya bir bütündür (Şekil 1). Bununla beraber etno-dilsel farklılıklar yanında bölgenin tarihi ve coğrafyası da oldukça karmaşıktır. Trans-Kafkasya olarak da adlandırılan Güney Kafkasya'ya Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın büyük bölümü ile Karadeniz kıyıları dâhil edilir (Karny, 2000). “Trans-Kafkasya”¹ terimi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)

¹ Prof. Dr. Sait Yılmaz, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul-TÜRKİYE. ORCID: [0000-0001-7443-1856](https://orcid.org/0000-0001-7443-1856). E-mail: saityilmaz@esenyurt.edu.tr

Gönderim (Submission): 12.11.2018

Kabul (Acceptance): 20.12.2018

dağılına kadar Moskova'nın tercih ettiği isimlendirme idi ama yeni devletler Rusya Federasyonu'ndan bağımsız olduklarını vurgulamak için Güney Kafkasya terimini tercih etmektedir.

Bu çalışmada ele alınan Güney Kafkasya'daki üç küçük ülke halen süper güçlerin etki ve baskısı altında ulusal bağımsızlıklarını ve dış politika önceliklerini koruma gayreti içindedir. Her biri farklı bir dış politika odaklanmasına sahiptir. Gürcistan, Amerikan yanlısıyken Ermenistan, Rusya yanlısıdır. Azerbaycan ise büyük güçler arasında daha dengeli bir yaklaşımla Türkiye ile yakın bağlar içindedir.

Rusya, yaşamsal gördüğü bu bölgede üçüncü tarafların müdahil olmasına karşı çıkmaktadır. Kafkas tarihi ve sorunları öylesine karmaşıktır ki, siyasal kararların verilmesi ve bölge analizi için gerekli detayların anlaşılması özel bir uzmanlık gerektirmektedir. Analiz zorluklarının temel nedenlerinden birisi bölge ile ilgili akademik (objektif) yayın ve yeterli bilgi toplama zorluğudur. Mevcut yayınlar genellikle şovenist veya propaganda amaçlıdır. Bu yüzden, ele alınan hemen her konu farklı aktörler için tartışmalı olabilmektedir. Bu çalışmada ise bölgeye ilişkin farklı bakış açılarına sahip kaynaklar incelenmiştir. Bu çalışmada, Güney Kafkasya bölgesine ilişkin temel hususlara, mevcut durum ve geleceğe ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir.

Şekil 1. Kafkasya

SOĞUK SAVAŞ SONRASI KAFKASYA

20. yüzyılın büyük bölümünde Kafkasya tamamen Sovyetler Birliği'nin bir parçası idi. İç sınırları yoktu, tek bir yönetim ve yargı sistemi vardı. Perestroyka (yeniden yapılanma) döneminde milliyetçi hareketler sonucu Güney Kafkasya'da üç ülke ortaya çıktı. Önce 9 Nisan 1991'de Gürcistan bağımsızlığını ilan etti ama bunu Sovyetler Birliği kabul etmedi. Azerbaycan 30 Ağustos'ta, Ermenistan 23 Eylül'de bağımsız oldu. Sovyetler Birliği ise 8 Aralık 1991'de resmi olarak dağıldı.

Güney Kafkasya bölgesinde üç cumhuriyet; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile biri Azerbaycan'a (Nahçıvan), ikisi Gürcistan'a (Abhazya ve Acaristan) bağlı olmak üzere üç özerk

cumhuriyet ile biri Azerbaycan'a (Dağlık Karabağ) ve birisi de Gürcistan'a bağlı (Güney Osetya)2 iki özerk bölge bulunmaktaydı (Avşar, 1997, s. 1875). Halen Ermenistan'ın işgali altında bulunan Karabağ'ın özerkliği Kasım 1991'de Azerbaycan tarafından kaldırılmıştı.

Ermeniler, Ermenistan dışında Gürcistan (Cevaheti), Tiflis, Abhazya ve Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ında yaşamaktadır. Yarım milyondan fazla Ermeni, Rusya'nın farklı yerlerine dağılmış durumdadır. Ermeni diasporası (2,5 milyon) ABD, Kanada, Fransa ve Orta Doğu'da yaşamaktadır (McCarthy, 2001, s. 73).

Tablo 1'de Güney Kafkasya'nın etnik kompozisyonu gösterilmiştir. Gürcüler dört ana gruba ayrılır: Asıl Gürcüler (Gürcistan içine yayılmış), Megrelyanlar (Orta-Batı Gürcistan'da), Svanetyanlar (Orta-Kuzey bölgede) ve Lazlar (Güneybatı dağları ve en çok Türkiye'de). Abhazlar (100 bin), Abhazya ve Krasnador'da yaşamaktadır. Yaklaşık 500 bin Abhaz, Yakın Doğu'da, en çok Türkiye'de yaşamaktadır. Bu kişilerin ataları 1860'lardaki büyük göç esnasında Türkiye'ye gelmiştir. Abhazya'daki Abhazların çoğu Ortodoks Hristiyan olup göç edenler genellikle Osmanlı döneminde Müslüman olanlardı. Abazalar ise Abhazlardan 8 ile 12. yüzyıl arasında kopmuş bir etnik gruptur. Çoğu Abaza (40 bin) Karaçay-Çerkezya'da yaşamaktadır. Türkiye'de de büyük bir grup vardır. Osetyalılar ya da Osetler (557 bin) çoğunlukla Kuzey Osetya ve Gürcistan'da yaşarlar. İki alt etnik Osetyalı gruptan çoğunluk olan İron grubu kuzeydoğuda yaşar ve Hristiyan'dır. Azınlık olan Digor grubu ise Sünni İslam'ı benimsemiştir.

Tablo 1. Güney Kafkasya'da Nüfus ve Etnik Gruplar.

Ülke	Nüfus (1.000)	Yüzölçümü (1.000 km ²)	Nüfus Yoğunluğu	Etnik Gruplar
Ermenistan	3.213	29,8	108	Ermeni: %98, Yezidi: %1, Diğerleri: %1
Azerbaycan	7.953	86,6	92	Türk: %90 Lezgi: %2 Rus: %2 Ermeni: %2 Talış: %1 Diğerleri: %3
Gürcistan	4.646	69,7	67	Gürcü: %80 Ermeni: %6 Türk: %2 Abhaz: %2 Rus: %2 Oset: %2 Diğerleri: %2

Kaynak: Coene, (2007).

Gürcistan

Gürcistan'ın ilk devlet başkanı olan Zviad Gamsahurdiya, ülkesinin izolasyonunu önlemek için Amerika Birleşik Devletleri (ABD) yanlısı, Rus karşıtı bir dış politika izlemeye başlamıştır (Suny, 1994). SSCB'nin Aralık 1991'de resmî olarak çözülmesinden birkaç hafta sonra Gamsahurdiya görevinden ayrılmış yerine Eski SSCB Dışişleri Bakanı Eduard Şevardnadze gelmiştir. Şevardnadze, Batı tarafından da iyi bilinen ve Soğuk Savaş'ın sonunu getiren kilit isimlerden biriydi. Şevardnadze, Abhazya ve Güney Osetya'nın ayrılmasını önlemek için dengeli bir dış politika gözetmiştir. Önceki başkanın aksine daha Rus yanlısı bir politika izlemiştir. Gürcistan, Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) girmeye karşı olan bir ülke iken, ayrılıkçı hareketler ve iç savaş sonucu 1993 sonunda BDT'ye girmiş ve Kolektif Güvenlik

Anlaşması'nı (KGA) imzalamıştır (The Europa World Year Book, 1997). Bu dönemde, Rusya ve Gürcistan "BDT'nin güvenliğini sağlamak için" Gürcistan'da Rus üslerinin kurulmasını öngören antlaşma imzalamıştır. Abhazya ve Güney Osetya liderleri, Rus-Gürcü askerî iş birliğinin bölgede gerilimi artıracaklarını ileri sürerek bu antlaşmaya karşı çıkmıştır. Ekonomik, jeopolitik etkenlerin yanı sıra Gürcistan'da ayrılıkçı hareketlerin ve milliyetçi muhalefetin güçlü olması bu ülkeyi Rusya ile işbirliğine itmekteydi. 1995'te kabul edilen Anayasa ile birlikte toprak sorunları başlamıştır. Nisan 1996'da da Ermenistan ve Azerbaycan ile dostluk ve iş birliği antlaşmaları imzalayan Gürcistan, Avrupa Birliği (AB) üyeleri ve Türkiye ile ikili antlaşmalar imzalayarak Rusya'ya olan bağımlı azaltmaya çalışmıştır.

Gürcistan ve Rusya ilişkileri, 1999 yılında Rusların Gürcistan'ı Pankisi Vadisi'nde Çeçen isyancıları desteklediği suçlamasından sonra bozulmuştur (Rosen, 1999). Şevardnadze, daha Batı yanlısı bir politikaya dönerek Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (*North Atlantic Treaty Organization*, NATO) üyeliğini hedeflemeye başlamıştır. 2003'teki Gül Devrimi ile birlikte 11 yıldır ülkeyi yöneten başkan Şevardnadze yerini Mihail Saakaşvili'ye bırakmıştır. ABD'de eğitim almış ve çalışmış olan Mihail Saakaşvili, önce Rusya ile ilişkileri normalleştirmeye çalışmış ama başarısız olunca açıkça Batı yanlısı ve Rus karşıtı dış politikaya dönmüştür (Coppeters ve Legvold, 2005). 2008 yılındaki seçimleri de çok daha düşük oy oranı ile de olsa gene Saakaşvili kazanmıştır. 2012 yılında Saakaşvili'nin partisi seçimleri kaybetmiş ama yerine 2013 yılında yine Amerika'da eğitim görmüş başka bir liberal olan Giorgi Margvelaşvili gelmiştir. Perde arkasında ise milyarder Bidzina İvanşvili bulunuyordu. 2008'deki Rusya ile savaş Gürcistan'ın Batı'ya yaklaşmasını hızlandırmıştır. 2016 yılında AB ile Ortaklık Anlaşması yürürlüğe girmiştir. Gürcüler, Şengen bölgesinde vize serbestisine sahiptir. Gürcistan, NATO'nun Afganistan'daki harekâtına da destek vermiştir.

Gürcistan'ın pek çok problemi bulunmaktadır. Ülkedeki muhalif grupların sadakati test edilmektedir. Ekonomik gelişme sağlansa da kişi başına gelir Rusya ve Türkiye'nin yarısından azdır. Zengin tarım potansiyeline rağmen, toprak reformu ihtiyacı vardır. Pek çok insan çiftliklerde düşük verimlilikle çalışmaktadır. Zayıf ulaşımı Karadeniz ve karadan Türkiye'ye bağımlı olan Gürcistan, özellikle Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen Hazar Denizi enerji kaynakları için hayati bir ihracat rotası üzerindedir. Çin, Yeni İpek Yolu projesi dâhilinde ulaştırma ve alt yapıya yatırım yaparken, Türk kamyonları Güney Kafkasya ile Türkistan'ı birbirine bağlamaktadır. Gürcistan, ülkesinde işgal ettiği topraklar nedeni ile Rusya ile diplomatik ilişki kesmiştir ama ticaret, iletişim ve göçmen işçi vizeleri konusunda iş birliğini yeniden başlatmıştır.

Gürcistan'ın kendi petrolü, doğal gazı ya da kömürü yoktur. Rus pazarı da kapalıdır. Emekli aylıklarının kaldırıldığı Gürcistan'da savunma için ayrılan para çok azdır. En büyük ticaret ortağı AB olan Gürcistan'ın en çok ticaret yaptığı ülke ise Türkiye'dir. Onu Rusya izlemektedir. Gürcistan, Rusya'ya şarap ve diğer eşyalar satmaktadır. Yaklaşık 500 bin Gürcü Rusya'da çalışmakta ya da yaşamaktadır. Rusya'dan gönderilen paralar ve daha az ölçekte ABD'den gelen paralar üç Güney Kafkasya cumhuriyeti için de çok önemlidir. Resmî rakamlara göre; 2006'da bu paralar Ermenistan'da Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYİH) %18,3'ünü, Gürcistan'da %6,4'ünü, Azerbaycan'da ise %4'ünü oluşturmuştur (Dünya Bankası, 2008). Bu oranların gerçekte çok daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

Ermenistan

Ermenistan, 21 Eylül 1991 tarihinde yapılan referandumla ile bağımsız olmuştur. 1991'de ilk başkan seçilen Levon Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan dış politikası iki prensibe sahiptir. İlki Ermenistan'ın güvenliği, komşularla ilişkilerde normalleşme ve Karabağ sorununun barışçı

çözümü idi. Bunun için Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye önem vermişti. İkinci prensip ise herhangi bir askerî ve siyasi ittifaka girmeksizin ülkenin dış dünya ile entegrasyonunu sağlamak, izolasyonu önlemektir. Ter Petrosyan'ın 1997'de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanımaya yanaşması ve Karabağ konusundaki politika değişikliği, ülke içinde karşılaştığı direnç neticesi istifa etmesine yol açmıştır. Yeni Başkan Koçaryan, Karabağ konusunda sert bir tutum takınırken diğer konularda ülke politikasını değiştirmemiştir. Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkileri normalleşmeyen Ermenistan, Rusya'ya yanaşmaya devam etmiştir. ABD ile teröre karşı koalisyon içinde yer alınırken, Rusya ile yakın ekonomik ve siyasi bağlar muhafaza edilmiş ve İran ile dostça ilişkiler kurulmuştur. Bütünleyicilik prensibi çerçevesinde, Rusya ve Batı'nın çıkarlarına aykırı olmaktan ziyade Ermenistan için kapıları açık tutan şartlar yaratılmak istenmiştir (Kasım, 2003).

Ermenistan-Gürcistan ilişkileri iki ülkenin de bağımsız olması nedeni ile dostça olmuş ve birkaç dostluk anlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan ve Türkiye ile sınırları olması nedeni ile Ermenistan, Gürcistan'a Rusya ile hayati bağıni sürdürmek için ihtiyaç duymaktadır. Rusya'dan (Abhazya üzerinden) Ermenistan'a gelen demiryolunun yeniden açılmasını ümit etmektedir (Libaridian, 1999). Bununla beraber, ilişkiler her zaman güçlü değildir çünkü iki ülkenin farklı dış politika oryantasyonları vardır. Gürcistan, Ermenistan'ı Rusya'nın uydusu gibi görür, Ermenistan ise Gürcistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile iyi ilişkilerinden memnun değildir.

Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri, Dağlık Karabağ nedeni ile açıkça düşmanlık seviyesindedir. İki ülke arasında diplomatik ilişki yoktur ve sınırlar kapalıdır. Ancak üçüncü tarafların baskıları ile iki ülke birkaç görüşme yapmıştır. Azerbaycan, Hazar petrol ve doğal gaz geçişlerini ambargo uyguladığı Ermenistan üzerinden yapmamaktadır. Ermeni işgali sonrası 2 Eylül 1991'de Cumhuriyet rejimi ilan edilen Dağlık Karabağ ne Birleşmiş Milletler (BM) üyesi bir ülke tarafından ne de Ermenistan tarafından tanınmıştır.

1989 sonrası diğer eski Sovyet ülkeleri bağımsız olup dünyaya açılırken, Ermenistan'ın hâlâ iki uzun sınırı dünyaya kapalıdır. Ermenistan'a karadan Gürcistan veya İran üzerinden ulaşabilmektedir. Erivan'ı dünyaya bağlayan Ermeni diasporasının ince telidir. Bugün Ermenistan'da Cumhuriyetçilerin yönetiminde etkin olan bürokrasi "Karabağ Kabilesi" denen ve orada gerilla savaşına katılmış kişilerdir. Bunların başında ise daha önce Karabağ'a başkanlık eden, daha sonra Ermenistan başkanı olan Robert Koçaryan gelmektedir. Şimdiki Ermenistan Başkanı Serj Sarkisyan ise onun savunma bakanı idi.

Savaş nedeni ile ekonomisi çöken, Azerbaycan ve Türkiye tarafından abluka altındaki Ermenistan, büyük bir göçe maruz kalmıştır. Sovyetlerden koptuğunda yaklaşık 3,5 milyon olan nüfusundan (Dünya Bankası, 2004) ilk on yılda 800 bin kişi göç etmiştir (Barsoumian, 2013). Ülke dışındaki büyük Ermeni diasporasının bu kişileri kabul etmeye ve desteklemeye istekli olması da göçü artırmıştır. Diğer yandan savaş nedeni ile Ermenistan'da 200 bin kişi yer değiştirmiştir (UNHCR, 2006). Ermenistan, eski Sovyet devletlerinden en fakirlerinden biri olmaya devam etmektedir. 2015 yılı rakamlarına göre, kişi başına millî gelir Rusya ve Türkiye'de 9.000 dolar, Estonya'da 17.000 dolar iken, Ermenistan'da 3.500 dolardır (Dünya Bankası, 2016). İki düzine oligarkın kontrol ettiği özelleştirmeler ile Ermeni ekonomisi bu coğrafyada en tekelleri konumdadır (Ishkanian, 2008). Ülkenin mütevazı zenginliği tarım ürünleri, konyak fabrikaları ve madenlerden gelen paradan oluşmaktadır ama köylülerin kazancı ile oluşan bütçenin üçte biri Rus silahlarına gitmektedir. Belediyeler açlığı önlemek için çuval çuval patates dağıtmakta, elektrik sıkıntısı devam etmektedir.

Azerbaycan

Haziran 1993'teki ilk demokratik seçimleri kazanan Ebulfez Elçibey, bir yıl sonra silahlı ayaklanma neticesinde Nahçıvan'a gitmek zorunda kalmıştır. 1969-1981 yılları arasında Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri ve Eski Sovyet Politbüro Üyesi ve Sovyetler Birliği Başbakan Birinci Yardımcısı Haydar Aliyev, 1993 ve 1998'de başkan seçilmiş ve 2003'te ölmüştür. Yerine geçen oğlu İlham Aliyev, 2003 ve 2008'den sonra 2014'te de (Anayasa değişikliğine gidilerek), tekrar başkan seçilmiş; 2017'de eşi Mihriban Aliyev'i başkan yardımcısı yapmıştır.

Başlangıcından itibaren, Azerbaycan dış politikası ulusal ve bölgesel seviyede güvenlik konularına odaklanmıştır. Öncelikli konu Dağlık Karabağ sorununun çözümüdür. Elçibey'in başkanlığı döneminde İran'ın kuzeyindeki Azerbaycanlılar için özerklik isteği bu ülke ilişkileri gerginleştirmiştir. Rusya ile ilişkileri ise gittikçe daha geriye gitmiştir. 1993'te Aliyev'in gelişi ile birlikte dış politikanın istikameti oldukça değişmiştir. Elçibey'in uzaklaştırılmasını önlemeye yönelik darbeyi Türkiye desteklemiş olmasına rağmen, İlham Aliyev ile Türkiye arasındaki ilişkiler en üst seviyeye erişmiştir. Aliyev bir yandan iki büyük komşusu Rusya ve İran ile de ilişkilerini geliştirmiştir. Azerbaycan, Rusya ve Batı arasında olduğu kadar ABD ve İslam dünyasına yönelik de dengeli politikalar izlemektedir (Leeuw, 2000).

Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ilişkiler özellikle ekonomi kalkınma ve enerji projelerinin uygulanmasında stratejik ortak olacak kadar iyidir. Gürcistan, Azerbaycan petrolü için geçiş bölgesidir.

Ermenistan, Avrupa'nın en fakir üçüncü ülkesi iken Azerbaycan, 2000'lerden itibaren dünyanın en hızlı gelişen ekonomileri arasında yer almıştır. 1993'te Azerbaycan'da iktidara gelen Haydar Aliyev, ülkenin petrol ve gaz zenginliğini başarılı şekilde kullanmaya başlamış ve ABD ile diğer büyük enerji şirketlerinin ilgisini çekmiştir. Rusya ve Kazakistan ile Hazar Denizi'nin paylaşımı konusunda anlaşma yapmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan projesi ile başlayan boru hatları çalışmaları devam etmiş ama petrol ve gaz gelirleri beklenen düzeye ulaşamamıştır.

Azerbaycan'ın ithalatının %85'i Rusya'dandır ve bunun çoğu silah alımıdır. Azerbaycan, 2014'te savunmaya 4,8 milyar dolar harcarken, Ermenistan 3,2 milyar harcamıştır. Azerbaycan, Ermenistan'a göre silahlanmaya Ermenistan yıllık bütçesinin iki katı kadar harcamaktadır ama siyasî şartlardan ötürü henüz sonuç alamamıştır. Topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından işgal edilen Azerbaycan'da bir milyonun üzerinde kişi yer değiştirmek zorunda kalmıştır (Isachenkov, 2016; Internal Displacement Monitoring Center, 2014). Aradan 30 yıl geçmesine rağmen Karabağ'dan göç edenler hâlâ demiryolu arabalarında veya Saatli gibi Bakü'ye birkaç saat mesafede gecekondularında yaşamaktadır. Yani iki ülke medeniyet olarak oldukça farklı olsa da yöneticilerinin durumu birbirine benzemektedir. Azerbaycan, Aliyev tarafından aile şirketi gibi yönetilirken Ermenistan'da hiç olmayan petrol, Azerbaycan'a istikrar da sağlamaktadır. İlham Aliyev, devletin her liman, maden veya ana inşaatına karar vermektedir. Bu bolluk içinde Karabağ sorunu sadece bir iç politika meselesine indirgenmiş durumdadır. Petrol ve doğal gaz gelirleri ile ordusunu modernize ederek, Dağlık Karabağ'da kontrolü yeniden sağlamaya çalışmaktadır (Nuriyev, 2007).

GÜNEY KAFKASYA'DA ÇATIŞMA VE ANLAŞMAZLIKLAR

Dağlık Karabağ Anlaşmazlığı

Hem Azerbaycan hem de Ermenistan tarafı, Dağlık Karabağ'ın atalarından beri kendilerine ait olduğunu ve bununla ilgili tarihi kanıtlarının bulunduğunu söylemektedir. Ermenilere göre

bölge, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük Ermenistan Krallığı'nın parçası idi. Ancak, kaynaklar bunu teyit etmiyor. Ermeni kimliği din ve alfabe ile tanınabiliyordu. İki bin yılda Ermeniler bir imparatorluktan diğerinin kontrolüne geçtiler ve devletleri hiç olmadı. Tıpkı Yahudiler gibi ticaretle uğraşan zengin diasporaları oldu. Dağlık Karabağ, en azından 4. yüzyıldan itibaren sırası ile Albanlar, 7. yüzyılda Araplar, sonrasında Selçuk, İlhanlı ve Türkmenler tarafından ele geçirildi. Dağlık Karabağ, 18. yüzyılın başında Rusya, Pers ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki güç çatışmasına sahne oldu. Orta Çağ boyunca Türkistan'dan gelen Türk göçleri ile bölge etnik olarak karmaşık hale geldi. Türkler, Hazar Denizi etrafında ve Karabağ'da yazları hayvanlarını otlatıyorlardı.

Osmanlı kontrolündeki bir hanlık olan Karabağ, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları ile Rusya'nın kontrolüne girdi. Bu dönemde Türkler ve diğer Müslümanlar İran'a kaçarken, tersi istikametten de Ermeniler bölgeye gelmeye başladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu göçler daha da arttı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Ermeniler Dağlık Karabağ, Zangezür ve Nahçıvan'ı kazanmak için İngiliz ve Rusları kullanmaya çalıştılar. Mustafa Kemal Atatürk ve Sovyet ilişkilerinin gelişmesi etkisini gösterdi ve Nahçıvan ile Karabağ, Azerbaycan kontrolüne verildi.

1920'lerde Sovyetler, "böl ve yönet" taktiği ile etnik sorunu kendilerine göre çözdü. Özerk Karabağ, Sovyet Azerbaycan'ı sınırları içinde kaldı. Temmuz 1921'de Stalin, Karabağ'ı Ermeni Sovyet Cumhuriyeti kontrolüne vermek istemiş olsa da karar geri alındı ve Karabağ'a Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti kontrolünde özerklik verildi. Karabağ'da çok az Ermeni vardı ve bunların Ermenistan ile fiziksel bağlantısı da yoktu. Sovyetler Birliği döneminde Ermeniler durumu değiştirmek isteseler de merkezî otorite buna izin vermedi. 1945, 1967 ve 1977'de Ermenistan ile Karabağ'ı birleştirmek için istek yapanlar oldu. 1980'lerde durum gerginleşti. Şubat 1988'de ilk çatışmalar oldu ve Komünizm'in çökmesi üzerine önce Azerbaycan adına müdahale eden Ruslar, daha sonra Ermeniler yanında yer aldılar (Clapp, 2017).

Ermeniler, Sovyetlerin çöküş dönemine giden on yılda tarihsel olarak kendini Hıristiyanlığın koruyucusu gören Ruslar ile ilişkileri yakınlaştırmıştı. Sovyet devlet bürokrasisinde özellikle KGB'de diğer etnik gruplara oranla çok daha güçlü konum edinmişlerdi. Bu etnik bilinci artırdı ve Ermeni milliyetçiliğini tetikleyen ana unsur oldu. Ermeniler Sovyetlerin çöküş döneminde etnik temizliğe girişti. 7 Aralık 1988'de Ermeni şehri Gümrü'de meydana gelen depremde 25 bin kişi ölünce Ermeniler bir süre hız kesti. 12 Ocak 1989'da Sovyetler, Karabağ'da özel bir yönetim kurduysa da çatışmalar tekrar başladı ve 29 Kasım 1989'da Sovyet yönetimi kalkınca, Dağlık Karabağ tekrar Azerbaycan'ın parçası oldu. Ancak, birkaç gün sonra Sovyet Ermenistan'ı resmî olarak Dağlık Karabağ'ı ilhak ettiğini açıklayınca Rus birlikleri Bakü ve Karabağ'a hareket etti. 1991 yılında birkaç cumhuriyet bağımsızlık ilan edince Sovyet Karabağ'ı da 2 Eylül 1991'de bağımsızlık ilan etti ve bu karar Karabağ ile birleşmek isteyen Ermenistan şiddet hareketlerini başlattı. Aralık 1991'de Sovyetler çekilirken, Azerbaycan bölge üzerindeki askerî ve siyasi kontrolünü kaybetmeye başladı.

Dağlık veya Yukarı Karabağ'da topyekûn savaş Şubat 1992'de başladı. Önce birkaç Azerbaycan köyü işgal edildi ve halkı göç ettirildi. Hocalı köyünde ise yüzlerce Azerbaycanlı sivilin öldürüldüğü katliam yapıldı. Gönüllülerle gücünü artıran Ermeniler mayıs ayında Laçın koridorunu ele geçirerek Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında koridor tesis ettiler. Haziran 1992'de başlayan Azerbaycan karşı taarruzunda bazı köy ve şehirler geri alındı. Ancak, Şubat 1993'de başlayan yeni Ermeni saldırısında yaz ayları boyunca Karabağ ile İran arasında kalan topraklar da işgal edildi. Ordunun iyi motive olmaması, kötü liderlik ve Bakü'de yaşanan siyasi kaos Azerbaycan'ı zayıf konuma düşürmüştü. Azerbaycan ordusundan başlangıçta birkaç zafer kazanan Albay Suret Hüseyinov, görevinden alınca Başkan Elçibey'e karşı isyan başlattı.

Yeni Başkan Haydar Aliyev ise onu önce başbakan yaptı, sonra darbe planladığı için görevden aldı. Temmuz 1993'te ilan edilen ateşkes uzun sürmedi, ancak 16 Mayıs 1994'teki ateşkes bazı küçük ihlallerle devam etti. 1988-1994 arasındaki çatışmalarda 20 binden fazla insan öldü ve yaklaşık 350 bin Ermeni ve 1,1 milyon Azerbaycan Türkü göç etmek zorunda kaldı.³

Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını resmen tanımasa da self-determinasyon hakkını desteklemektedir. Azerbaycan, Karabağ'da Ermenilerin çoğunluk oluşturmalarının tarihinin yalnızca 150 yıl olduğunu, Çarlık Rusya'sının bu topluluğu İran'dan göç etmeye cesaretlendirdiğinden beri bu bölgede yaşadıklarını ileri sürmekte; Sovyetlerin zoruyla da Karabağ'a özerklik verdiklerini ifade etmektedir. Azerbaycan, 1920'lerde Azerbaycan toprağı iken Ermenistan'a verilen (Ermenistan ve İran arasında köprü işlevi gören) Zengezur üzerinde de hak iddia etmektedir. Elçibey iktidarı döneminde Azerbaycan, siyasal özerkliğe karşı olmasına rağmen, Karabağ Ermenilerine dinsel ve kültürel özerklik teklif etti. Azerbaycan, Karabağ sorununun iç sorunu olduğunu, ancak savaş nedeniyle Ermenistan ile arasında bir sorun hâline getirildiğini ifade etmektedir. Karabağ'daki Ermenileri kendi vatandaşı sayan ve bunlarla doğrudan görüşme arzusunda olan Bakü yönetimi, Karabağ üzerinde egemenliğini azaltacağından dolayı uluslararası barış gücüne karşıdır. Azerbaycan savaştan beri Karabağ ve Ermenistan'a ekonomik yollarla abluka uygulamaktadır.

Anlaşmazlığın temelinde, Ermeni kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarından ve Ermenistan ile Karabağ arasındaki bağlantı oluşturan Laçın koridorundan çekilmesi ve Karabağ'ın statüsü bulunmaktadır. Bu sorun hem Ermenistan'ı hem de Azerbaycan'ı zayıflatmıştır. Ermeniler halen Karabağ ve çevresinde Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal etmiş durumdadır. Bölgedeki istikrarsızlık yalnızca Rusya'nın değil diğer ülkelerin de tarafları etkileme gücü elde etmesine olanak sağlamıştır. Bu savaşın yarattığı bunalım sayesinde Rusya bir anlamda bölgede tekrar denetim kurma olanağı elde etmiştir. Savaşın dramatik sonuçlar doğurmasından çok bölgenin stratejik önemi, uluslararası toplumu harekete geçirmiştir. Çeşitli devletlerin yanı sıra BM, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi örgütler çatışmaların önlenmesi yönünde girişimlerde bulunmuştur. Soruna çözüm bulmak için BM Güvenlik Konseyi'nin karar tasarıları ile 1992'de Fransa, Rusya ve ABD'nin ortak başkanı olduğu AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. "Minsk Grubu" Haziran 1992'de görüşmelere başlamış; Rusya'nın arabuluculuğunda ateşkes 12 Mayıs 1994'te sağlanmış; 27 Temmuz 1994'te ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan ateşkesi denetlemek üzere oluşturulan BDT "barış gücü"nü yerleştirilmesine yönelik Rus önerisini reddetmiş ve AGİT bünyesinde barış görüşmelerinin sürdürülmesini talep etmiştir. Bölge dışındaki ülkelerin Kafkasya'daki sorunlar dolayısıyla etkinlik kurmalarından rahatsızlık duyan Rusya, AGİT bünyesinde yer alarak aynı zamanda olumsuz gördüğü bu gelişmeyi denetlemeye çalışmaktadır.

Dağlık Karabağ sorununa henüz bir siyasi çözüm bulunamadı ve çatışma potansiyeli hâlâ yüksektir. Diplomatik bir çözüme ulaşılabileceğine inananlar çok fazla değildir. Çözüm formülleri arasında şunlar bulunuyor: Eski duruma dönmek, özerkliğin yeniden görüşülmesi, toprak değişimi, müşterek egemenlik, Azerbaycan karar organı üzerinde Ermeni etkisinin garanti edilmesi, Karabağ'a tarafsızlık statüsü verilmesi. Karabağ henüz Ermenistan tarafından da bir devlet olarak tanınmamış olsa da ABD'de 2012'den bugüne Ermeni lobisinin gayretleri ile yedi eyalet tarafından "Karabağ Cumhuriyeti" olarak tanındı. ABD, resmî olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü destekliyor olsa da eyaletlerin bu tür kararlarının önüne de geçmiyor. Azerbaycan'ın lobi faaliyetleri ise genellikle başarısız oldu ve sadece Arizona eyaletinde Azerbaycan ile iş birliğini destekleyen bir karar tasarısı çıktı.

Petrol gelirlerini artıran Azerbaycan'ın güçlü bir ordu kurarak bölgeyi geri alması da bir seçenek olarak gözüküyor. Nitekim Nisan 2016'da Azerbaycan'ın dört gün süren askeri

harekâtı Ermenileri zor durumda bıraktı. Dört Gün Savaşı sonrası Ermeni hükümeti, Karabağ'ın tanınmasına ilişkin bir karar tasarısını Parlamente'ya gönderdi. Azerbaycan ise böyle bir kararın daha büyük bir çatışmaya yol açacağını beyan etti. ABD ve Rusya Dışişleri Bakanları, Karabağ-Azerbaycan sorununa AGİT Minsk Grubu dâhilinde yapılacak görüşmeler yoluyla çözüm bulunması gerektiğini ifade ettiler. Ancak, Ermeni tarafı Karabağ'ı tanımaktan korkmadıklarını, belirli durumlarda adımlar atmaya kararlı olduklarını söyleyerek Minsk Grubu'na da kırmızı çizgileri olduğunu ifade etmiş oldular. Pek çok Ermeni politikacıya göre son çatışmalar Minsk Grubu başkanları ABD, Rusya ve Fransa'nın tek taraflı ve pasif tutumunu gösterdi. Ermeni halkının mantığına göre hükümet ekonomik ve sosyal politikalarında hatalı olabilir ama ülkenin toprak kayıpları ve savunmasındaki zafiyet vatana ihanettir ve bu da hükümetin sonu demektir (Galtsyan, 2016). Azerbaycan tarafında ise Karabağ konusu hükümetin içeride meşruiyet sağlamak için kullandığı bir siyasi vasıtayı temsil etmektedir.

Nisan 2016'daki çatışmalardan sonra Aliyev, rejim içindeki durumunu güçlendirerek siyasi amacına ulaştı. Ermenistan ise Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (*Collective Security Treaty Organisation*, CSTO) ve Avrasya Ekonomik Birliği'ndeki (AEB) müttefik ve ortaklarından beklediği desteği alamadı. Bu desteği alamamasının temel nedeni Karabağ'ın Ermenistan'ın bir parçası olmamasıdır. Ermenistan, Rusya'nın da böyle düşündüğü için Azerbaycan'a milyarlarca dolarlık silah yardımı yaptığını değerlendiriyor. Ruslar ise Ermenilere verdikleri sözde durduklarını, bu silahların doğrudan Ermenistan'a karşı kullanılmadığını söylüyorlar. Ermenistan, bu ikilemi çözmek için Karabağ'ı tanıma ve böylece ilhak etme yolunu seçebilir (Galtsyan, 2016). Bu ise bir sonraki savaşın sadece Karabağ'da değil, Azerbaycan ve Ermenistan'ı da içine alacak şekilde genişlemesi demektir. Bu durumda Rusya'nın müdahalesi gelecektir ki bu da arabulucu rolünden çıkıp, taraflardan birini daha çok destekleyeceği durum yaratabilir. Bu durumda, Ermenilerin ümidi, Minsk Grubu'nun diğer iki başkanı olan ABD ve Fransa'daki diasporanın lobi faaliyetleridir. Özetle, Ermenistan kendine göre atacağı kararlı adımlarla önce Karabağ'ı tanımayı, ardından çıkacak çatışma ortamında Rusya, ABD ve Fransa'nın kendisini daha çok dikkate alacağı, aktif bir tutum belirleyeceğini düşünerek, bunu siyasi bir sonuca götürmeyi hesaplamaktadır.

Abhazya

Gürcü-Abhaz çatışması, eski Sovyet topraklarındaki en kanlı çatışmalardan biridir. 10 bin kişinin ölümüne, 250 bin kişinin de yer değiştirmesine neden olmuştur. Bununla beraber, Abhazya'nın bağımsızlık için ısrar etmesi ve hiçbir özerklik derecesini kabul etmemesi nedeni ile karşılıklı olarak üzerinde anlaşma sağlanacak bir çözüm de gözükmemektedir. Bugünkü Abhazya toprakları Laz (Kolha) ve Lazika (Gürcüce Eğrisi) toprakları idi. M.S. 1-4. yüzyılda Romalıların, daha sonra bir prenslik olarak Arap halifeliğinin ve Bizans İmparatorluğu'nun, 8. yüzyılın başında Hazarya'nın parçası oldu. 780 yılında Abhaz Prenslığı ve İmereti Vilayeti Abhaz Krallığı'na, 1080 yılında ise birleşik Gürcistan Krallığı'na bağlandı. Gürcistan'ın parçalanmasından sonra Abhazya, Şeravaşidze hanedanının yönettiği bir prenslik oldu ve 1578'de Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesine girdi. 18. yüzyılda Osmanlılar nüfusun bir kısmını Müslümanlaştırarak kendilerine bağlamak isteyince, Şeravaşidzeler Ruslardan yardım istediler. 1810'da Rus hamiliğine girdiler ama kendi kendini yönetimleri ancak 1864'e kadar sürdü. Abhaz halkı 1866 toprak reformları ve vergi sistemine karşı isyan ettiler ve devam eden sekiz yıl içinde Türkiye'ye doğru büyük göç yaşandı. Böylece Abhazya'daki Abhaz nüfusu çok azalırken toprakları Hristiyanlara geçti.

4 Mart 1921'de bağımsız Sovyet Abhazya Cumhuriyeti ilan edildi. Birkaç ay sonra Abhazya ve Gürcistan bir birlik anlaşması imzalayarak eşitlik esasına dayalı Transkafkasya Federasyonu'nu kurdular. Ancak, 1931'de Abhazya'nın statüsü Gürcistan Sovyet Sosyalist

Cumhuriyeti'ne (SSC) bağlı özerk cumhuriyet statüsüne düşürüldü. Sovyet döneminde Abhazlar, Gürcüleştirme ve kültürlerinin yok edilmesinden şikâyet ettiler. Abhaz topraklarına büyük sayıda Gürcü, Rus, Ermeni ve diğer gruplar dolduruldu. 1886'da (çoğu Türkiye'ye gittikten sonra) Abhaz oranı %42 iken, 1959'da bu oran %15'e düşmüştü. Abhazların çoğu Müslüman'dır ve 1920'lerden beri Gürcistan'dan bağımsız olmaya çalışmaktadırlar.

1978'de Gürcistan'da meydana gelen gösterilerin Sovyetler tarafından bastırılmasını fırsat bilen Abhazlar, eski statülerine dönmek istediler. Moskova'da kurulan bir komisyon Abhazların iddialarını kabul etse de pek bir şey değişmedi. Ekim 1978'de Abhazya'da, 1981'de ise Tiflis'te gösteriler oldu. Gürcüler de Gürcü karşıtı politikaları protesto ediyorlardı. 17 Temmuz 1988'de Abhazya, Sovyet liderliğine Gürcistan'dan ayrılmak için bir mektup gönderdi. Gürcistan'da Nisan 1989'da milliyetçi gösteriler çoğalınca Sovyet birlikleri müdahale etti. Müdahale gerilimi artırdı ve bazı militan örgütler ortaya çıktı. 1989'da bu cumhuriyetin nüfusunun yalnızca %18'ini Abhazlar, %46'sını Gürcüler oluşturmaktaydı. Gürcistan hükümeti bu demografik yapıyı göstererek Abhazların taleplerine karşı çıkmaktaydı. Abhaz okulları kapatılıp, Gürcü alfabesi kullanılmaya başlandı.

Ağustos 1990'da Abhazya kendi cumhuriyetini ilan etti. Gürcistan'dan ayrılrsa da 1921-1931'de olduğu gibi federasyon kapısını açık bıraktı. 28 Ekim 1990'da Gürcistan seçimlerini kazanan Gamsakurdiya'nın homojenleştirme, Gürcüleştirme ve Hıristiyanlaştırma politikaları durumu daha da kötü hale getirdi. Gürcülere göre Abhaz problemi Rusların oyunu idi ve Abhazlar, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Etnik gruplar arasındaki çatışma 1991'de de sürdü, Temmuz 1992'de de Abhazya meclisi "Abhazya Cumhuriyeti" olarak Abhazya'nın egemenliğini açıkladı. Haziran 1992'de Abhaz Başkanı Vladislav Ardzinba, federasyon veya konfederasyon çözümü önerdi ama Gürcistan reddetti. 14 Ağustos 1992'de Gürcistan, millî muhafız ve polis güçlerini Abhazya'da düzen kurmak için gönderince savaş çıktı. Bu savaş esnasında, Rus askerî üssünü korumak üzere bölgede bulunan Rus kuvvetlerinin ve Kuzey Kafkasya ve Güney Rusya'da yaşayan etnik grupların birliğini oluşturan Kafkasya Dağ Halkları Konfederasyonu gönüllü savaşçılarının Abhazya'ya yardım ettiği belirtilmektedir. Gürcistan ile Rusya arasındaki ilişkiler bu destek nedeniyle bozuldu. Eylül sonunda bütün Gürcü kuvvetleri Abhazya'dan çekildi ve bölgenin "liberalleştirildiği" açıklandı. Ekim 1992'de Abhaz kuvvetleri Kuzey Abhazya'nın tümünü kontrol altına aldı.

Abhaz güçleri, Kuzey Kafkasya'da başta Çeçenler ve Kozaklar olmak üzere gönüllülerden destek aldılar ve Şubat 1993'ün sonuna kadar abluka altında savundular. Temmuz sonunda iki taraf arasında Rusya'nın denetiminde yapılan ateşkesin ardından Eylül'de Abhaz kuvvetlerinin sürpriz saldırısı ile Sukhumi'yi de kapsayan bölge Abhazların eline geçti. Abhaz taarruzları ilerledi ve Tiflis'i tehdit etmeye başladılar. Ruslar bu durumu Gürcistan'ı BDT'ye zorlamak ve topraklarında Rus birliklerinin konuşlanmasını kabul etmesi için kullandı. Aralık 1993'teki ateşkes 1998'e kadar sürdü. Nisan ayında başlayan Abhaz taarruzlarına karşı Gürcistan başkanı Şevardnadze güç kullanmak istemedi ve 20 Mayıs'ta yeni ateşkes ilan edildi. Ancak, bu dönemde yüzlerce ölüm yanında 20 bin kişi yer değiştirmek zorunda kaldı (Cornell, 2001, s. 69).

Savaş döneminde önce Rusya ve BM, daha sonra ABD, Fransa, Almanya ve İngiltere aracı olmak istedi. Aralık 1993'te taraflar BM denetiminde Cenevre'de görüşmelere başladılar ve az sayıda askerî personelden oluşan BM Gürcistan Gözlemci Heyeti (UNOMIG) barış-koruma işlevini yerine getirmek üzere Sukhumi'ye yerleştirildi. 4 Nisan 1994'te Gürcü-Abhaz Çatışması Siyasi Çözüm Tedbirleri Deklarasyonu yayınlandı. Bir ay sonra sadece Rus birliklerinden oluşan BDT barış gücü sorunlu bölgeye girdi. Daha sonra BM Gürcistan Misyonu (UNOMIG) gözlemcileri daha çok Güney Abhazya'da göreve başladı. İki taraf arasında

anlaşmazlık sürmektedir. Anlaşmazlığın temelinde Abhazya'nın statüsünün ne olacağı hususu yatmaktadır. Abhazlar tam bağımsızlık isterken, Gürcüler Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalışmaktadır. Diğer önemli bir sorun da mültecilerin durumudur. Savaş esnasında Abhazya etnik anlamda arındırıldı, bu ülkede yaşayan Gürcü ve Ruslar yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldılar. Bu savaş süresince Gürcü ve diğer uluslardan 250 binden fazla kişi Abhazya'dan kaçmak zorunda kaldı. Rusya başlangıçta Abhazya'yı destekleyerek Gürcistan'ın Rusya'ya yakınlaşmasını sağladı, tavizler elde etti; daha sonra Abhazlardan desteğini çekti.

Mayısta tam anlamıyla ateşkes ilan edilmesinin ardından Haziran'da 2.500 BDT (Rus) "barış gücü" askeri Gürcistan ve Abhazya'yı ayıran İnguri Nehri civarında kurulan güvenlik bölgesine yerleştirildi. Kasım 1994'te Abhazya Meclisi kabul ettiği yeni anayasa ile egemen bir devlet olarak "Abhazya Cumhuriyeti"nin kurulduğunu ilan etti. Gürcistan hükümeti tarafından egemenlik ilanı kınandı. Rusya Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını açıkladı. Ocak 1996'da BDT zirvesinde Şevardnadze'nin önerisiyle, Gürcistan'a katılıncaya kadar Abhazya'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulanması kararı alındı. BM destekli barış görüşmeleri 1997 Temmuz ayında yeniden Cenevre'de başladı. Kasım 1997'deki Cenevre toplantısında da taraflar haftada bir toplanıp ateşkes durumunu görüşecek İş Birliği Konseyi ile mülteciler ve ekonomik, insani sorunlarla ilgilenecek alt-çalışma grupları oluşturdular. Abhazya, Rusya ve Gürcistan'ın Gürcistan içinde federal bir birim statüsünde olma önerisini kabul etmemekte; Gürcistan ile "eşit statü"de olmak istemektedir. Temmuz 2006'da Gürcü Parlamentosu tüm Rus barış gücü birliklerinin çıkması için karar aldı ama bu birlikler yerinde kaldı. Ağustos 2008'de Osetya üzerine Rusya-Gürcistan savaşı çıktı. Bu dönemde, Abhaz güçleri Kodori vadisine taarruz etti ve Gürcü kuvvetleri geri çekildi.

Güney Osetya

Dilleri Farsçaya yakın olan Osetlerin köken olarak İranlı oldukları iddia edilmektedir. Stalin döneminde Gürcistan'ın topraklarının bir kısmını da kapsayacak şekilde Güney ve Kuzey Osetya olmak üzere özerk bölgeler oluşturulmuştur. 1979 sayımında Osetya'da Osetler nüfusun %66'sını oluşturmaktaydılar. Gürcü-Oset Çatışması, 1980'lerde çıktı ve binlerce kişinin ölmesine ve on binlercesinin evlerini terk etmesine rağmen henüz çözülemedi. Osetler kendi atalarının İskit-Saka ve Alanlar olduğunu ve 2700 yıldır Güney Osetya topraklarında yaşadıklarını iddia etmektedirler. Gürcülere göre Osetler, 200-300 yıl önce bölgeye misafir gelmiştir. Bazı güvenilir kaynaklar Osetlerin Güney Kafkasya'ya 12. yüzyıl ve Kuzey Kafkasya'daki Cengiz ordularının işgali esnasında 13. yüzyılda geldiğini göstermektedir. İlk büyük çatışma 1918-1921 arasında meydana geldi. 20 Mayıs 1918'de Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiğinde Osetler, Gürcistan içinde kalmak istemedi. 1774'te gönüllü olarak Rus tarafına katılmışlardı. Güney Osetya, 8 Haziran 1920'de bağımsızlığını ilan etti. Çatışmalarda 5 bin kadar Osetyalı öldürüldü. Nisan 1922'de Güney Osetya Oblastı kuruldu.

1980'lerin sonunda yeni milliyetçi partiler ve hareketler ortaya çıkmıştı. Osetler, Halkın Öncüsü (Ademon Nykhas) Partisi'ni kurmuşlardı. Bu dönemde, Güney Osetya nüfusunun üçte ikisini Osetler, üçte birinden azını Gürcüler oluşturuyordu. İlk çatışma sinyali Halkın Öncüsü Partisi liderinin 1989'da Abhazlara ayrılmaları ile ilgili destek mektubu ile geldi. Ardından Gürcüler kendi topraklarındaki tek resmî dilin Gürcüce olduğuna dair bir kanun çıkardılar. Osetlerin çok azı Gürcüce konuşabiliyordu. Halkın Öncüsü, SSCB yönetimine Kuzey Osetya ile birleştirilmeleri için bir dilekçe gönderdi. Ardından Gürcüler, Güney Osetya başkentine büyük bir yürüyüş yapmak istediler ancak Sovyet askerlerince engellendi. 1989'da Kuzey Osetyalılar Güney ile birlikteliği, Güney Osetya da Gürcistan içinde özerk cumhuriyet statüsünün güvenceye alınmasını ve bağımsızlık istediğini açıkladı. Gürcistan Yüksek Sovyeti bu kararı anayasaya aykırı bulduğunu belirtti. Bu yöndeki açıklamalar ve siyasal

yönlendirmeler sonucu Gürcistan'da ve Osetya'da şiddet hareketleri başladı. Rusya'nın etkisiyle sağlanan "ateşkesten" sonra 500 civarında Rus askeri Güney Osetya'ya yerleştirildi.

Ağustos 1990'da Gürcüler, Halkın Öncüsü'nün seçimlere girmesini yasaklayınca, 20 Eylül 1990'da Güney Oset lideri bağımsız demokratik Sovyet cumhuriyeti olduklarını ilan etti. İki tarafın da uzlaşmaya hatta görüşmeye yanaşmaması üzerine çatışmalar başladı. Savaş daha çok Güney Osetya başkenti Sinvali etrafında oldu. 18 ay süren Gürcü ablukası üzerine Sovyetler duruma el koydu ve 20 Şubat 1991'de ablukanın kaldırılmasını istedi (Minahan, 2000, s. 410). 23 Mart 1991'de Yeltsin ve Gamsahurdiya arasında yapılan ve şiddeti sona erdiren protokol de uygulanmadı. Gürcüler zamanla Güney Osetya'yı terk etti, Güney Osetyalılar da Kuzey Osetya'ya kaçtı. 1992 baharında da çatışmalar tekrar başladı, Kuzey Osetya Gürcistan'a ekonomik boykot uygulamaya başladı. 1989'da başlayan ve Haziran 1992'ye kadar süren çatışmalarda 400'den fazla Gürcü, 1.000'den fazla Oset öldü. Haziran 1992'de Yeltsin ile Şevardnadze arasında başlayan barış görüşmeleri sonucunda bölgeden bütün silahlı güçlerin çekilmesi, üç tarafın da katıldığı bir gözlemci heyetinin barışın korunmasında görev yapması kabul edildi ve Güney Osetyalı mültecilerin topraklarına dönmelerine izin verildi. Ancak tam anlamıyla çözüm sağlanamadığı için 11.000 Güney Osetyalı Kuzey Osetya'da kaldı, 7.000 Gürcü de yaşadıkları topraklara dönmedi.

İlimli lider Şevardnadze döneminde taraflar birbirine daha yakın davrandı. 1996'dan itibaren ilişkiler yumuşayıp ortak açıklamalar yapıldıysa da bir anlaşmaya varılamadı. Rusya açısından bu bölge stratejik konuma sahiptir. Ayrıca Güney Osetya'nın bir sorun olarak varlığı Rusya'nın Gürcistan üzerinde denetim kurmasına olanak sağlamaktadır. Gürcistan-Osetya çatışmasına çözüm bulmak amacıyla AGİT bünyesinde Rusya, Gürcistan ve Güney ile Kuzey Osetya hükümet temsilcilerinden oluşan iş birliği komisyonu oluşturulmuş bulunuyor. Kasım 1997 ortalarında Şevardnadze, Güney Osetya başkanı Ludwig Chibirov ile görüştü, ancak bu görüşmeden herhangi bir barışçı çözüme ulaşılamadı; bununla beraber enerji ve tarım alanında iş birliğinin yapılması, göçmenlerin yurtlarına dönmesi, barışı korumaya özen gösterilmesi konularında uzlaştıklarını belirten ortak bir bildiri yayınladılar.

2004 yılında Saakaşvili'nin başkan olması ile ilişkiler tekrar gerilmeye başladı. Gürcü polis, Güney Osetya ekonomisi için önemli olan Rusya ile serbest ticaret noktasını kapattı. Rus Duması, Oset ayrılma isteklerini destekleyen bir karar çıkardı. Böylece 2008'deki savaşa gelindi. Kosova'nın bağımsızlığının Batılı ülkelerin çoğu tarafından kabul edilmesinden sonra Rusya da bu konudaki politikasını gözden geçireceğini açıklamıştı. Abhaz ve Güney Osetyalılar Ruslarla sıkı bağlara sahipti ve pek çoğu Rus pasaportu taşıyordu. Rusya bölgeye olan angajmanını artırdı. Gürcüler ve Ruslar arasında yaşanan çeşitli askerî gerginliklerin ardından, Gürcüler Güney Osetya'nın başkenti Sinvali'ye saldırdılar ve bir süre ellerinde tuttular. Ancak savaş, Güney Osetya sınırlarında kalmadı ve Ruslar, Gürcistan ordusunun altyapısına önemli zarar verdiler. Rus ordusu, Tiflis'e 55 km. mesafeye kadar ilerledi. Abhazyaya güçlerini harekete geçirirken, Abhazyaya'daki Rus birlikleri 14 Ağustos'ta Poti'yi aldı.

Uluslararası kamuoyunun devreye girmesi üzerine Medvedev ve Saakaşvili, altı noktalı barış planı üzerinde anlaşılabilir. Anlaşma Güney Osetya lideri Eduard Kokoyti ve Abhazyaya lideri Sergey Bagapş tarafından da imzalandı. Rus birliklerinin çekilmesi iki ay sürdü. 1 Ekim'de AB, Altı Noktalı Barış Planı'nın uygulanması için 340 kişilik bir izleme heyeti gönderdi. Dimitri Medvedev, Kosova'yı örnek göstererek, Abhazyaya ve Güney Osetya'yı bağımsız ve egemen devletler olarak tanıyan bir resmî belge yayınladı. Ancak bugüne kadar sadece Nikaragua bu cumhuriyetleri tanıdı. Dağlık Karabağ, bu kararları kendisinin de tanınması için desteklese de Rusya, bunun mümkün olmadığını işaretini verdi.

Abhazy'a'nın özerklik geleneğinin uzun bir geçmişi vardır. Bunu Gürcistan karşısında olduğu gibi Rusya karşısında da korumak istemektedir. Güney Osetya ise her zaman Moskova'ya derinden bağımlı oldu. Abhazy'a ve Güney Osetya, Rusya'ya tamamen bağımlı hâle geldi. 2008 Savaşı sonrası Ruslar, bu iki bölgeye şunları getirdi; Rus pasaportu, Rusya'dan turizm teşviki, sağlık ve kültüre yatırım, yerel hükümetlerle yoğun sözleşme ve anlaşmalar, sınır bariyerleri, artan Rusça eğitim veren okullar, artan hukuki yardım ve hava, demiryolu ve kara yolu trafiğinin restorasyonu. Ruslar bu bölgelere hükümetle çalışmak için gönderiliyor. Gazprom boru hatları inşa ediyor. Bütün masraflar her yıl 250 milyon dolara geliyor ve bu da Rusya bütçesinin % 0.016'sı demektir (Rusya Federasyonu Hükümeti, 2010).

Abhazy'a ve Güney Osetya'daki çatışma bölgelerinde Rus askerleri bulunmaktadır. Abhazy'a'daki BDT barış gücünde 2.500, Güney Osetya'daki müşterek barış gücünde ise 530 Rus askeri vardır. BM Gürcistan İzleme Görevi (UNIMOG) ise 30'dan fazla ülkeden 130 gözlemci bulundurmaktadır.

Acara Bölgesi

Acaralar, 1614 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimine girdi. 17. ve 18. yüzyıllarda Müslümanlığı seçtiler. 1877-78 savaşında bölgenin kontrolü Rusya'ya geçti 1920'de ise İngilizler, bölgeyi Gürcülere verdi. Sonraki yıl Türkiye'nin etkisi ile Sovyetler, ilk defa etnik değil dine dayalı olarak Acara Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Gürcistan toprakları içinde üçüncü özerk cumhuriyet olan Acara Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Acarlar etnik olarak (Müslüman) Gürcü olmalarına rağmen, 1921'de Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'nın bir sonucu olarak özerklik elde etmişlerdir. Bu özerklik onlara ayrı bir kimlik kazandırmış ve dinsel (İslam'a) bağlılıklarını artırmıştır. Sovyetler zamanında Gürcülerin asimile gayretlerine rağmen Acaralar, İslam'a bağlı kaldı.

1989'da Abhazlar ve Güney Osetyalılar gibi Acaralılar da özerklik istedi ama Gürcistan'dan ayrılmak istemediler. Bundan sonra Acara Yüksek Konseyi Başkanı Aslan Abaşidze'nin Rusya ve Türkiye'ye yakınlığının, Gürcistan yönetiminde uyandırdığı sıkıntılarla ilgili bir dönem yaşandı. Şevardnadze ve Saakşavili, Abaşidze'yi kontrol altına almak istediler. Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne tehdit oluşturduklarını ifade ettiler. Bu bağlamda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar, 1991 yılında, Müslüman halkın "Hıristiyanlaştırma"ya ve Acaristan'ın özerkliği kaldırmaya yönelik politikalara karşı gösterileriyle başlamıştır. Şubat 1993'te Acaristan'daki silahlı Acar grupları tarafından Rus kuvvetlerine karşı kışkırtmalar meydana gelmiştir. Daha fazla ekonomik özerklik için mücadele veren Acaristan, Rusya ile iyi ilişkilere sahipti.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Acara, özerk cumhuriyet statüsünü sürdürdü ve Mayıs 2004'e kadar merkezî otoriteden siyasi olarak ayrı bir konumda oldu. Abhazy'a ve Güney Osetya'nın tersine Acara, Gürcistan'dan ayrılmayı istemedi. Mayıs 2004'teki ikinci Gül Devrimi sonrası Acara bölgesi lideri Aslan Abaşidze Rusya'ya kaçtı. O tarihten beri Acara başkanları Gürcistan başkanı tarafından atanıyor. Problem şimdilik ortadan kalkmış olsa da Acara'nın özerk olması yeni sorunlara yol açabilir.

KAFKASYA'DAKİ SINIR SORUNLARI

Samtshe-Cavaheti Bölgesi

Azerbaycan-Gürcistan sınırı açıkça belirlenmiş değildir ve Azerbaycanlı Türk azınlık ayrımcılığına tabi tutulduğunu düşünmektedir. Ancak, iki ülkeye de çok zarar vereceği için aralarında bir çatışma potansiyeli yoktur. Ermenistan-Gürcistan arasında Samtshe-Cavaheti

bölgesi sorun kaynağıdır. Azerbaycan-Ermenistan sınırında pek çok alan sorunludur. Rusya'nın Gürcistan ve Azerbaycan sınırları da tam olarak belirlenmemiştir. Ancak, bölgenin dağlık ve yerleşimin zor olması sorunu gündeme taşımamaktadır. Rus-Gürcü toprak anlaşmazlıkları eskiye dayanır. 1918'de dönemin bağımsız Gürcü devleti "tarihî sınırlara yeniden dönülmesini" talep ederken yalnızca Abhazya ve Güney Osetya'yı değil, Krasnodar bölgesini de kastetmekteydi. 1921'de Gürcistan'ın Sovyet cumhuriyeti olmasından sonra bugünküne yakın bir sınır çizilmişti. Gürcistan, Rusya'dan Verhniy Lars bölgesi ile ilgili toprak talebinde bulunmaktadır. Verhniy Lars bölgesi 1929'da Rusya'dan Gürcistan'a verilmişti.

Gürcistan toprakları içinde yer alan Samtshe–Cavaheti bölgesi sert iklimi nedeni ile Gürcistan Sibiryası diye de anılır. Burası tarihsel olarak iki alt bölgeye ayrılır: Şimdiki Gürcülerin yaşadığı Ahıska bölgesi ile çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Cavaheti bölgesi. Samtshe–Cavaheti bölgesini Ruslar, 1828-29 savaşı esnasında Osmanlılardan almışlardı. Cavaheti Ermenileri, Erzurum'dan göç edenlerdir. Aralık-Kasım 1918'de Gürcistan ve Ermenistan, bölge için kısa bir savaşa girişti. Gürcüler, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türklerin boşalttığı bölgeye girmiş, Ermeniler ise buraların kendine ait olduğunu iddia etmişti. Çok fakir kalmaya devam eden bu bölge ile ilgili gerilim bugüne kadar bitmedi. 1999 yılında Gürcistan, AB üyeliği kapsamında bazı Ahıska Türklerinin dönmesine şartlı olarak izin vereceğini açıklayınca Samtshe–Cavaheti bölgesindeki hem Gürcüler hem de Ermeniler buna karşı çıktı.

Bağımsızlık İsteyen Lezgiler

Dağıstan ve Azerbaycan arasındaki Samur nehri ile bölünen Lezgi halkının 170 bini Dağıstan, 205 bini Azerbaycan tarafında yaşıyor ancak toplam nüfuslarının 1,2 milyon civarında olduğu tahmin ediliyor. Hiçbir zaman bağımsız olamayan Lezgiler, bağımsız Lezgistan'ı kurmak istiyorlar. 1860 yılında Rus İmparatorluğu, sınırları çizirken bu grubu ikiye böldü. 1959'dan beri birleşmek isteyen Lezgiler, 1990'da Dağıstan'da Birlik (Sadval), 1991'de Azerbaycan'da Samur örgütünü kurdular. Şiddete başvurmaktan kaçınan Lezgilere, Ermeni Gizli Servisi'nin para ve silah sağladığına ilişkin kanıtlar var.

Talışların Bağımsızlık İsteği

Talış Hanlığı, 17. yüzyılda ortaya çıktı ve Nadir Şah'ın İran Afşar İmparatorluğu dağılınca 1747'de bağımsız oldu. İran baskısı devam edince 1802'de Rus hamiliğini kabul etti. 1828'deki Türkmençay Anlaşması ile Talış devleti ikiye bölündü. Aras Nehri kuzeyindeki parçası Ruslara, güneyi Perslere bırakıldı. İkinci Dünya Savaşı esnasında Sovyetler İran'ın kuzeyini işgal edince bölge de Rus kontrolünde kaldı. Bugün Azerbaycan toprakları içinde yaşayan Talışlar, 1993 yılında Karabağ'da Azerbaycan için savaşmak istemediler. Bölgede bir ayaklanma tehlikesi olmasa da potansiyel problem devam ediyor.

Hazar Denizi'nin Yasal Statüsü

Rusya ve İran arasında 1723, 1828, 1921 ve 1940'ta Hazar Denizi'nin kullanımı ile ilgili çeşitli anlaşmalar yapılmıştı (Michalel, 2001). Sovyetler Birliği dağıldığında Hazar Denizi etrafında beş ülkenin kıyısı vardı: Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan. Bu ülkelerden bazıları tek taraflı olarak bazı petrol bölgelerini sahiplendi. 1992'de beş ülke de kendi çözümünü önerdi. 1994'te Azerbaycan yabancı bir konsorsiyumla anlaşma imzalayınca kutuplaşma başladı. Azerbaycan, özellikle Türkmenistan ve İran ile bazı bölgeler üzerinde anlaşmazlık içindedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Hazar Denizi'ni orta noktasından sektörlere bölmeyi savunmaktadır. Böylece her ülke sahil uzunluğu kadar bir bölge alacaktır. En az sahile sahip İran ise Hazar Denizi'nin eşit beş parçaya bölmeyi önermektedir.

Rusya ise beş ülkenin petrol ve doğal gaz kaynaklarının kullanımı için ortak karar alacağı bir yönetim (kondominyum) önermektedir.

1990'ların sonundan itibaren diplomatik görüşmelerde Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan Hazar Denizi'nin kuzey kısmını sektörlere bölmek konusunda bir ortak anlaşmaya vardı. İran ise bu anlaşmaları tanımadı ve %20 pay için ikili görüşmelere devam ediyor. Türkmenistan ise BM'nin hakemlik rolünü savunuyor. Temmuz 2001'de, İran'a ait bir savaş gemisi ve iki jet, Azerbaycan'ın kendi sektörü olarak adlandırdığı bölgede bir BP/Amoco araştırma aracını uzaklaştırmak istedi. 29 Eylül 2014 yılında Rusya'nın Astrahan şehrinde 4. Hazar Denizi Zirvesi çerçevesinde Hazar Denizi'ne komşu ülke liderleri bir araya geldiler. Hazar denizine kıyısı olan ülkeler, Hazar'da bulunan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarından daha fazla pay kapmak istemeleri nedeniyle statü konusunda bugüne kadar bir anlaşmaya varamadı.

BÜYÜK GÜÇLER VE GÜNEY KAFKASYA

Rusya

Rusya, Kafkaslarda gücünü yitirirse Karadeniz'de, Boğazlardan Akdeniz'e geçişte, Orta Doğu'da ve Türkistan'da da etkinliğini kaybeder. Bu bölge Rusya açısından yaşamsal önemde stratejik bir konumdadır. Rusya Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ile ekonomik, diplomatik ve askerî ilişkilerini geliştirerek etkinliğini sürdürmeyi amaçlamaktadır. Bu yönde Ermenistan ve kısmen Azerbaycan ile etkili ilişkiler kurmuştur. Rusya bu devletlere askerî-stratejik alanda önemli etki gücüne sahiptir; bu etki gücü ekonomik alanda azdır ve iç politika alanında daha da aza iner ve iç politika alanında önceliği bu bölgelerde yaşayan etnik azınlıkların durumu oluşturur. Diğer cumhuriyetlere nazaran Güney Kafkasya ülkelerinde Rus azınlığın yüzde olarak nüfusa oranı düşüktür: Ermenistan'da %0.5, Azerbaycan'da %1,8 ve Gürcistan'da %1,5 (CIA, 2011). Rusya, "istenilmeyen" etnik çatışmaları durdurmak, Kafkasya'da ayrılıkçı ideolojilerin etkilerini azaltmak ve bütün bölgelere yaygınlaşmasını önlemek, silah ve uyuşturucu trafiğini önlemek gibi gerekçelerle, özellikle Ermenistan ve Gürcistan'da askerî üsler kurma ve bu ülkelerin sınırlarını kontrol etme olanağı elde etmiştir. "Barış gücü" uygulamaları da Rusya'nın bölgede kalmasına olanak sağlamaktadır.

Gelişen Rus sermayesinin yayılabileceği boş alan Kafkasya ve Türkistan'dır. Çünkü Rus sermayesinin Avrupa ile rekabet şansı yoktur. Kafkasları arka bahçesi olarak gören Rusya'nın bu bölgedeki politikası büyük ölçüde petrole bağlıdır (Bayev, 1997). Geçmişte Şevardnadze'ye, Aliyev'e suikast girişimleri; Ermenistan'da Ter-Petrosyan'ın istifaya zorlanması ve saldırgan şovenist Taşnak hareketinin faaliyetlerine izin verilmesi, bütün bunlar doğal gaz ve petrolün dünya piyasalarına naklinin Rusyasız olmayacağını göstermek içindi. Rusya'nın Güney Kafkasya'da sadece Bakü-Novorossisk gaz boru hattı var. Bakü-Ceyhan boru hattı Rusya'yı devre dışı bırakınca Azerbaycan'ın Rusya'ya bağımlılığı azaldı. Lukoil, Azerbaycan'da olsa da işletmeci değildir ve büyük bir hissesi de yoktur.

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki etkisi temelde askerî gücünden, fakat ondan daha az olmakla birlikte ekonomik varlığından da kaynaklanmaktadır. Bağlantısız Hareketi, Ekonomik İşbirliği Örgütü, GUAM (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) gibi oluşumlar üç ülke üye olsa da Güney Kafkasya için sağladıkları ile anlamsızdır (Bishku, 2011). Bu örgütler, Güney Kafkasya ülkelerine sadece dünya sahnesinde küçük ve bağımsız bir yere ait olduklarını hatırlatıyor. Bunlardan GUAM açıkça Batı yanlısı, KEİÖ ise Rus yanlısı olup, 2008 savaşından sonra önemleri azaldı. Güney Kafkasya'nın üç ülkesi ve Rusya'nın dâhil olduğu AGİT, Rusya'nın bölgesel krizlerdeki tutumu nedeni ile zayıfladı. AEB ise Putin'in popülist fantezilerinden biri olmaya devam ediyor.

Rusya, Ermenistan'a vize serbestisi uygularken, CSTO üzerinden Ermeni güvenliğini garanti etmektedir. Eğer Azerbaycan, Ermenistan'ın uluslararası olarak tanınmış toprağına saldırırsa CSTO yürürlüğe girebilecektir. Dağlık Karabağ'ın tanınmamış olması nedeni ile bu garantiye dâhil olmaması Ermenilerle uyumsuzluk oluşturmaktadır. Rusya ve Ermenistan'ın ortak sınırı yoktur, arada Gürcistan vardır yani bu müdahale de kolay değildir. Azerbaycan'a bir müdahale söz konusu olduğunda, CSTO'nun Orta Asya ülkelerinin de yardıma gönüllü olacakları beklenmiyor. Rusya'nın her şeye rağmen müdahalesi ise Türkistan'daki konumuna büyük zarar verir. Ermenistan'da Gazprom (ArmRosGazprom), Ermeni enerji alt yapısının %80'ini kontrol ediyor. Bu Ermenistan'ın bağımsız bir enerji geçiş ülkesi olamayacağı anlamına geliyor. Rusya, borçlarına karşılık Ermenistan'dan iki hidroelektrik ve nükleer santrali satın aldı (Pavelenko, 2008). Rus hava yolları (Sibir), Ermeni hava yollarının (Armavia) %70'ini, Rus devlet bankası (Vneshtorgbank) ise Ermeni Tasarruf Bankası'nın %70'ini kontrol etmektedir. Ruslar, 570 milyon dolar yatırım ile Ermeni demiryollarını da satın aldılar (Nixey, 2012). 2008'de Serj Sarkisyan başkan olmadan önce başkan olan Rus yanlısı Koçaryan zaten ülkenin ekonomik zenginliklerinin çoğunu satmıştı. 2010 yılında Rusya, finansal kriz nedeni ile 15 yıl boyunca her yıl Ermenistan'a 500 milyon ABD doları borç vermeye başladı.

Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan üzerinde kullandığı diğer bir zorlama vasıtası bu ülkelerin göçmen işçileri ve bunların ülkelere gönderdiği havale paralarıdır. Örneğin, Rusya'da yaklaşık 2 milyon Azerbaycanlı çalışmakta ve yılda millî gelirin %10'u kadar olan 2,5 milyar dolar göndermektedirler (Tishkov ve diğerleri, 2005). Rusya, bu ülkelere karşı illegal göç trafiği ve vize rejimi tehdidi kullanmaktadır. Ermeni ve Gürcüler, diğer etnik gruplara göre Rusya'da daha sürekli kalan işçi göçmenlerine sahiptir. Çoğu çifte vatandaşlık alıp, büyük oranda Ruslarla evlenmektedir. Eğitim alanında, Moskova Devlet Üniversitesi Bakü'de bir bölüm oluşturmuş olup, kadrosunda genellikle ziyaretçi Rus profesörler bulunmaktadır. Moskova'da açılmış BDT Açık Üniversitesi de internet üzerinden eğitim vermektedir.

Rusya, 2008'deki Gürcistan Savaşı sonrası askerî vasıtalarının çoğunu geri götürmedi, Ermenistan'daki Gümrü üssüne gönderdi. Üssün kiralama sözleşmesi 2044 yılına kadar uzatıldı ve sözleşmenin kapsamı Ermeni güvenliğine bütün tehditleri içerecek şekilde genişletildi. Rusya, Azerbaycan üzerinde sınırlı bir doğrudan etkiye sahiptir. Açıkça Batı yanlısı olmaması nedeni ile Aliyev ile ilişkilerinden memnundur. Bölgedeki savaşlar ve çatışmalar, anti-Rus eğilimleri gizleyerek çatışan taraflar arasındaki düşmanlıkları körüklemektedir. Bölgede birbirlerine muhtaç topluluklar arasındaki bu eğilimler, bölge üzerinde Rusya dâhil diğer bölge dışı ülkelerin bölgede egemenlik kurmalarına olanak sağlamaktadır. Rusya, maliyeti yüksek stratejik çatışmaları körükleme politikasından çok, çatışmaları dondurma politikası izlemektedir.

ABD

SSCB'nin çöküşünden sonra Kafkasya ülkeleri Amerikan elitinin odak noktası oldu. Amerikalılar için bunun birkaç nedeni vardı. Öncelikle Kafkasya'nın jeostratejik olarak Rusya için Orta Doğu ile arasındaki köprü olduğu düşünülüyordu. Eğer ABD, Kafkas ülkeleri ile ilişkilerini geliştirirse Rusya'nın güneye inmesinin önüne geçileceği değerlendiriliyordu. Clinton ve Bush için, Kafkasya daha uzun dönemli Orta Doğu politikasının bir parçası idi. İkinci olarak, ABD petrol şirketleri Hazar Denizi petrol kaynaklarına ulaşmak istiyordu. ABD, bölge ülkeleri ile enerji projeleri için Moskova'yı devre dışı bırakarak lobi faaliyetlerine girişti. İlave olarak, Karabağ konusundaki AGİT Minsk Grubu'na katılarak etno-politik çatışmaların çözümüne de dâhil oldu. Geçen 20 yıl boyunca Kafkasya, Büyük Orta Doğu Projesi'nin önemli bir unsuru olmaya devam etti. Bununla beraber, ABD; Kafkasya ülkeleri olan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile hem bölgesel kapsamda hem de ikili düzeyde ilişkiler geliştirdi.

ABD'nin Güney Kafkasya politikasının parametrelerini ülkesindeki güçlü Ermeni lobisinin beklentileri, Gürcistan'ın Batı ittifakına katılma gayreti ve Azerbaycan'daki enerji kaynakları yanında bölgenin Doğu ile Batı arasında ticaret ve enerji geçiş hatlarının rolü oluşturdu. ABD dış politikasında Güney Kafkasya'nın jeostratejik önemi çerçevesinde; bölge ülkelerini komşu ülkeler olan Rusya ve İran ilişkileri, NATO'nun genişlemesi, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Karabağ Savaşı, bu çatışmadan dolayı 1993 yılından beri Türkiye-Ermenistan sınırlarının kapalı olması gibi boyutları bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerine yansımaktadır (Veliyev, 2016). ABD'nin Karadeniz stratejisi Kafkasya ve İran'ı da içine alan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Öncelikle Ermenistan'ın Rusya'nın kontrol ve boyunduruğundan kurtarılması gerekmektedir. Bunun ilk basamağı, Türkiye-Ermenistan sınırının iki ülkenin mutabakatı ile açılmasıdır. İkinci basamak, Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığını sona erdirerek, aynı yoldan Azerbaycan'ı da teritoryal olarak Batı'ya bağlamaktır (Tarakçı, 2015). Gürcistan da bu ülke öbeğine dâhil edilecek ve Güney Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir ittifak kuşağı oluşturulacaktır. Rusya'nın da en büyük endişe ve korkusu budur.

ABD, Güney Kafkasya için üç proje geliştirdi (De Waal, 2015). İlk Clinton zamanında Bakü-Ceyhan projesi idi ve ABD'nin desteği ile hayata geçti. Ancak, 1990'larda enerji şirketleri projeyi uzun ömürlü bulmadı ve 2000'lerde ekonomik durum değişince haklı çıktılar. İkinci proje George W. Bush'un 2003'te Gürcistan'da demokratik değişim için Gül Devrimi idi ama 2008 Gürcistan-Rus Savaşı beklentileri boşa çıkardı. Üçüncü proje ise 2007-2009 arasında Ermenistan-Türkiye ilişkilerini normalleştirmek için başlatılan süreçti. Ama ABD'nin sürece çok yakından dahil süreci karmaşık, zor ve çok hızlı hâle getirince sonuç alınmadı. Bu da Ermenistan için yüksek düzeyli müdahaleler yerine, önce kalplere ve düşüncelere daha sonra cüzdanlara hitap edecek daha yavaş bir politikanın etkili olacağını gösterdi. Soğuk Savaş sonrası Ermenistan ve Gürcistan dünyada ABD'den kişi başına en fazla yardım alan ülke oldular. Azerbaycan'a ise 1992'de Karabağ nedeni ile ABD Özgürlüğe Destek Kanunu'nun 907. Bölümü (ABD Kongresi, 1992) kapsamında yaptırımlar başlatıldı (De Waal, 2003).

ABD için Kafkasya politikasının iki temeli vardır; enerji ve bağımsız devletlerin Rus etki alanına düşmemesi. 11 Eylül 2001 sonrası buna terörle mücadele veya diğer bir adı ile bölgede İslamcı etkinin yayılmasının önlenmesi eklendi. ABD, başlangıçta Hazar enerji kaynakları için Azerbaycan'ı anahtar müttefik gördü. Daha sonra Hazar Denizi'nden Karadeniz'e çıkış için Gürcistan'ın stratejik önemine odaklanıldı. Ardından Dağlık Karabağ çatışması ile birlikte Ermeni diasporası devreye girince Azerbaycan'a yaptırımlar başladı (Nation, 2007). Bir yandan da ABD petrol şirketleri 1994'te en büyük petrol paylaşım anlaşmasını yaptılar. 11 Eylül 2001 saldırıları ise ABD-Azerbaycan ilişkilerine önemli etki yaptı. Azerbaycan, terörle savaş koalisyonuna katılarak Afganistan ve Irak savaşlarında ABD'ye hava sahasını kullanma izni verdi. Azerbaycan iki ülkedeki barış güçlerine asker gönderdi, 30 uluslararası teröristi tutukladı ve şüpheli kişileri sınır dışı etti. Karşılığında ABD, yaptırımları dondurdu ve güçlü ticaret, güvenlik ve askerî işbirliği başlattı.

ABD, Soğuk Savaş sonrasında bölge ülkelerini tıpkı Rusya ve Doğu Avrupa'da yaptığı gibi yumuşak gücü ile barış, demokrasi ve kapitalizmi geliştirmek sureti ile dönüştürmek istedi. Bu projeksiyon sadece Doğu Avrupa'da başarılı oldu. Güney Kafkasya'da milliyetçi gündemler, etnik çatışmalar ve devletlerarası rekabet içindeki ülkeler Amerikan beklentilerine uzak kaldılar. 2003 yılındaki Gül Devrimi ile yeni bir dönem başlatıldı ve Gürcistan ile Batı kurumlarının yerleşeceği bir devlet hedeflendi. Gürcistan istenen iç dönüşüm için önemli işler yapmıştı ama gene de ABD isteklerinin gerisinde idi. 2008'de CIA'nın yanlış hesaplarının yol açtığı Gürcistan Savaşı ise Batının genişlemesini durdurdu ve sadece Gürcistan değil bölgedeki komşularına da Rusya'nın kararlılığı konusunda ikaz oldu. O zamandan beri ABD'nin bölgeye yönelik politikası daha hesaplı bir kulvarda ilerliyor. Kitaplarda yazılı demokrasi beklentileri

özellikle Ermenistan konusunda oldukça azaltıldı. Ermenistan'ın ABD ve Rusya arasında bir denge oluşturma zorunluluğu bir istisna oluşturuyor. Azerbaycan'da ise gittikçe Batıdan uzaklaşan ve otoriter olan bir yönetim olduğu düşünülüyor. Gürcistan'ın hâlâ ülkede Batının istediği reformları yapmaya çalıştığı ve Batı ile uyumlu dış politika izlediği kabul ediliyor.

Hazar Denizi petrol ve gaz imkânları 1990'lar ve sonrasında ABD'nin bölgeye yönelik politikalarının ana parametrelerinden birini oluşturuyor (Akiner, 2004). ABD'ye göre Azerbaycan'ın petrol ve gaz rezervleri değeri enerji kaynağı olmaktan öte bu ülkenin kalkınması ve sınırlarının ötesindeki etkisi için de kuvvet çarpanı oldu. Kazakistan ve Türkmenistan'da bulunan rezervler de Hazar Denizi üzerinden Güney Kafkasya'ya ulaşma imkânına sahiptir. Bu da Gürcistan ve Türkiye'nin enerji koridoru oluşturmada stratejik önemini artırıyor. Enerji koridoru hem Güney Kafkasya ülkelerinin kalkınması hem de Rusya'dan bağımsız olabilmeleri için önemlidir. ABD enerji güvenliği ve Avrupa'nın enerji alanında Rusya'ya bağımlılığının azaltılması da söz konusu olunca Batılı şirketlerin Hazar Denizi projelerine yatırım yapması kaçınılmaz oldu (American Presidency Project, 1999). ABD Dışişleri Bakanlığı, Hazar Denizi enerji diplomasisi için büyükelçilik pozisyonu teşkil etti. Bununla beraber, ABD'ye göre, enerji koridoru ve katılanların ekonomik kalkınma yönündeki beklentileri henüz sağlanmadı.

Gürcistan, ABD'nin bölgedeki vekil devleti rolünde oldu. ABD, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü destekledi, Rusya'nın Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımasına karşı çıktı. Her yıl Tiflis'e yaptığı ekonomik ve askerî yardımları arttırdı. Örneğin 2017 yılında Gürcistan, ABD'den 90 milyon dolar alacak ve bu Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'ye verilecek toplam yardımın iki katıdır. Gürcüler, ABD'nin hep daha güçlü desteğini bekliyorlar ama Rusya ile yaptığı pazarlıklarda kurban gidecekleri endişesini taşıyorlar (Yalowitz ve Courtney, 2017). 8 Mayıs 2017'de Gürcü Başbakan Kvirikaşvili, Trump ile bir araya geldi. Trump'ın 2018 bütçesi kesintilerinin Gürcistan'a sağlanan desteği azaltacağı düşünülüyor. Gürcistan, ABD'nin gözünde önemini artırmak için güvenlik rolünü özellikle Kafkasya'ya yönelik terörist trafiği üzerinde bulunuşunu kullanmak istiyor. Özetle Batı desteği olmaksızın Gürcistan'da mevcut rejimin yaşaması zor gözüküyor. Bu da Gürcistan'ın Rusya'nın insafına bırakılması demektir.

Diğer yandan Gürcistan, Avrupa Birliği'yle bütünleşmek için önemli adımlar atıyor. Kafkasya'da ABD ile askerî-tekniik işbirliğinde en aktif ülkedir. Haziran 2016'da ABD ve Gürcistan, savunma ve güvenlik alanında ortaklığı derinleştirmek için yeni bir belge imzaladılar. Bu ortaklık sınır, deniz ve hava güvenliğini kapsayacak. Bununla beraber, NATO alanındaki işbirliği sıkıntılı gidiyor. Gürcistan yıllardır NATO üyesi olma isteğini beyan ediyor. ABD başta olmak üzere NATO'nun önde gelen ülkeleri de Gürcistan'ı ittifak içinde tam üye olarak görme isteğini ifade ediyorlar. Ancak, NATO'nun Abhazya ve Güney Osetya gibi çözülmemiş çatışmaları olan bir ülkeyi ittifaka dâhil etmesi mümkün değildir. İkinci olarak Gürcistan'ın NATO'ya tam üye olması Rusya ile Kafkasya cephesinde karşı karşıya gelmek demektir. Avrupa ülkeleri bir Rus-Gürcü savaşının kendi kapasitelerini zorlayacağını düşünüyorlar. Bununla beraber, Gürcistan ve NATO sık sık tatbikat yapıyor. 2016 yılında Tiflis'te yapılan tatbikatı, Moskova bölge barışı için tehdit saydı. 2016 yılında Gürcistan, Afganistan'daki NATO görevine asker veren dördüncü büyük NATO üyesi olmayan ülke idi. Trump döneminde de ABD'nin Gürcistan politikasının değişmesi beklenmiyor. Tiflis; ABD, AB ve Rusya arasında manevra yaparak, NATO ile ilişkilerini geliştirmeye devam edecek.

Genel olarak Ermeni hükümetleri ABD yönetimlerinden iki şey beklemişlerdir; asılsız Ermeni iddialarının tanınması ve Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın açılmasına yardım edilmesi. 2009 yılında Zürih'te Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişki kurmak ve sınırı açmak

için iki farklı protokol imzalandı ama süreç Azerbaycan'ın ve Ermeni karmuoyunun reaksiyonu nedeni ile başarısız oldu. Ermenistan-ABD ilişkileri bir kaç nedenle oldukça karmaşıktır. Öncelikle ABD'de yaşayan yaklaşık 1,4 milyon Ermeni'nin oluşturduğu diaspora siyasi olarak oldukça aktiftir ve ABD dış politikasına önemli ölçüde etki yapmaktadır. İkinci olarak ABD'nin Soğuk Savaş döneminde ana müttefiki olan Türkiye, bölgedeki istikrar ve güvenliğin garantörü olarak görülmektedir. Üçüncü olarak ABD ve İran arasında düşmanca ilişkiler belirli bir etkiye sahiptir. Son olarak, Hazar petrolüne nüfuz edebilmek için ABD, Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmalıdır. Sonuç olarak ABD-Ermenistan ilişkileri ne iyidir ne de kötüdür. Ermenistan da Afganistan ve Irak savaşları için hava sahasını ABD'ye açtı. Karşılığında ABD, terörle mücadele için askerî teçhizat ve eğitim sağladı. Ayrıca, Ermenistan ABD'nin kişi başına en çok yardım ettiği üçüncü ülkedir. Bu da Ermenistan'ın ABD yardım ve yatırımına ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Gürcistan ve Azerbaycan ile kıyasla, ABD'nin Ermenistan'da herhangi bir jeopolitik, ekonomik ve enerji çıkarı yoktur. İkili ilişkilerin temelinde Washington ve Erivan arasındaki Ermeni algısı ve Ermeni halkı bulunmaktadır (Galstyan, 2016). Erivan, İsrail'den sonra kişi başına ABD'den en çok yardım alan ülkelerden biri oldu. Karabağ çatışması çıktığında da ABD, Ermeni tarafına sempati ile baktı. ABD Kongresi, 1994 yılından beri yasal olarak tanımadığı Karabağ'a finansal yardım sağlıyor (Galstyan, 2016). Ancak, çeşitli öncelikler ve şartlar ABD ve Ermenistan arasında ikili diyalogun derinleşmesini önüyor. Bunların başında ABD'nin NATO'daki müttefiki Türkiye ilgili çıkarları ve Hazar Denizi petrolü geliyor. Erivan ise Türkiye ve Azerbaycan'ın ambargosu nedeni ile Rusya ve İran'a yaklaşmak zorunda kaldı. Buna karşın, ABD ve Ermenistan ilişkilerini güçlendirmek istiyor ve yeni işbirliği alanları yaratıyorlar. Ermenistan'ın AEB üyeliği ABD ve Ermenistan arasında ticaret ve yatırım anlaşması yapılmasını engellemedi ve ABD-Ermenistan Ticaret ve Yatırım Konseyi kuruldu.

Ermenistan, CSTO üyesi olmasına rağmen NATO ile işbirliğini geliştiriyor. Ermeni askerleri Irak, Kosova ve Afganistan'daki barışı koruma operasyonlarına katılıyor. Ayrıca NATO BiO-(Barış İçin Ortaklık) programı kapsamında eğitimler alıyorlar. Ermenistan için NATO ile işbirliği hem silahlı kuvvetlerini geliştirmek hem de Türkiye ve Azerbaycan'ın ittifakı kendisine karşı kullanmasını önleme amacı taşıyor. Ermenilerin, Trump'tan beklentilerinin başında Karabağ konusunda kendi yanlarında olması geliyor. Güney Kafkasya için ABD politikalarında yeni kayma meydana getiren gelişme, 2014'teki Ukrayna krizi ve Rusya'nın Kırım'ı ilhakı oldu. Rusya'nın Güney Kafkasya ülkelerinin de ne NATO'ya ne de AB ile Ortaklık Anlaşması'na müsaade etmeyeceği anlaşılmıştı. Rus baskısı altındaki Ermenistan, AB ile görüşmeleri kesti ve yerine Rusya liderliğindeki AEB'ye katıldı (Gardner, 2014, Amernia Now, 2014). Gürcistan ise Rus baskısını reddetti ve AB ile 2014'te Ortaklık Anlaşması'nı imzaladı (BBC, 2014).

Gürcistan'ın aksine ABD ve Azerbaycan ilişkileri son on yılda kötüleşti. Bush'un başkanlığı döneminde Azerbaycan ABD için sadece enerji sağlayıcı değil aynı zamanda Afganistan operasyonları için bir lojistik köprü ve İran'a yönelik istihbarat faaliyetlerinin merkezlerinden biri idi. Bush yönetimi, Azerbaycan'da insan hakları ihlalleri, rejim muhalifleri ve gazetecilerin tutuklanmasını ilişkilerin gündemine taşıdı. 2010 doktrini doğrultusunda diplomatik çabalara ve kalkınma konusuna önem vererek Pakistan, Rusya, İran ve Orta Asya ülkelerinin bölgesel bir ortak güvenlik anlayışı çerçevesinde birleştirilmesi Başkan Obama'nın stratejisiydi (Bilensoy, 2018, s. 67). Obama ise Aliyev hükümeti ile farklı bir diyalog geliştirdi. Önce Azerbaycan'a yönelik finansal yardım programını büyük ölçüde kesti. Azerbaycan hükümetine yönelik eleştiriler devam etti. 2015 yılında Azerbaycan ile ilgili eleştirilere Aliyev'in aile üyelerinin devlet idaresindeki konumları da dâhil edildi. Aliyev, Ukrayna'daki Maydan protestosundan sonra aynı siyasi istikrarsızlığın kendi ülkesinde de oynanmasından korkarak,

Rusya'ya yaklaşmaya karar verdi. Özetle, ABD ve Azerbaycan ilişkileri derin krizde iken Bakü ve Moskova ilişkileri her istikamette geliyor. Bununla beraber, Azerbaycan yeni ABD başkanı ile birlikte ilişkilerin eskiye dönmelerini umut ediyor. Azerbaycan, kendi iç siyasi süreçlerine karışılmadan ABD ile petrol ve enerji lojistiği ile pragmatik çıkarlarını geliştirmek istiyor. Özetle iki ülke ilişkilerinin gelişmesi, Trump'ın Azerbaycan'ın iç işlerine ilgi göstermemesine bağlıdır. Bush'un ikinci dönemi ve Obama'nın başkanlığı döneminde ABD, Azerbaycan'a yönelik daha liberal müdahaleci bir politika izledi ve bu ilişkilere zarar verdi. Trump'ın ise Azerbaycan egemenliğine daha çok saygı göstermesi bekleniyor. Trump'tan diğer bir beklenti ise Güney Gaz Koridoru'na daha çok destek vermesidir.

Türkiye

1990'larda Türk dış politikasının ana tezi şu oldu; eğer ülkeler aralarında ekonomik işbirliğine girişirler, bu ekonomik işbirliği karşılıklı bir bağımlılık ve aynı zamanda iktisadi gelişme ve refah yaratırsa, potansiyel etnik veya dinî çatışmalar bertaraf edilebilir. Türkiye bu ana tez çerçevesinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ) ve Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (ECO) hayata geçmesinde öncü rol almıştır. Ancak, Rusya'nın asimetrik güç dengesindeki yeri, bölgenin çözülemeyen güvenlik sorunlarının ekonominin önüne geçmeye devam etmesi ve bölge ülkelerinin Avrupa Birliği'ne öncelik vermesi yüzünden bu örgütler bir türlü beklenen düzeye gelememiştir. AB ve NATO'nun Karadeniz'e doğru genişlemesi ve Rusya Federasyonu dışındaki Karadeniz ülkelerinin AB ve NATO'ya üyelik isteği KEİÖ'yü gölgede bırakmıştır. KEİÖ içinde bazı üyeler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesindeki güçlükler, pek çok üye ülke ekonomisinin geçiş sürecinde ve fakir olması nedeni ile KEİ'nin işlevselliğini kazanmasının uzun bir süre alacağı değerlendirilmektedir (Kramer, 2001, s. 236)). Eski SSCB ve Balkanlardaki çatışmalar durulmadığı sürece Karadeniz Projesi geleceğe yönelik bir çerçeve olmaktan öteye geçemeyecektir. Karadeniz projesi bu safhada çatışmaları çözümlenmeye değil, bu çatışmalar çözümlendikten sonra işbirliğini geliştirmeye yöneliktir (Lesser ve Fuller, 2000, s. 203). Azerbaycan-Ermenistan ile Rusya ve Ukrayna arasındaki sorunlar yanında Gürcistan'ın toprak bütünlüğü, Moldova'nın istikrarı gibi konuların alacağı şekil KEİÖ'nün de geleceğinin belirleyicisi olacaktır (Yılmaz, 2007).

Rus ulusal çıkarlarının tarih boyunca Türk ulusal çıkarları ile aynı paralelde olmadığı ve çoğunlukla da çatıştığı akılda tutulması gereken bir gerçektir. Bugün için ilişkiler dostane bir şekilde sürdürülmeye çalışılsa da Rusya'nın boğazlar, Kafkasya ve Türkistan'daki çıkarları Türkiye'nin çıkarları ile ters düşmektedir. Enerji hatlarının güzergâhlarının çizilmesinde Rusya Federasyonu ile Türkiye arasında Kafkasya bölgesinde rekabet vardır. Türkiye üzerinden geçecek güzergâhlar, Rusya'nın devre dışı bırakılması ve ona bağımlılığın azalması anlamına gelmektedir. Türkiye'nin Türkistan ve Kafkasya'ya ilgisi başlangıçtaki yeni bir güç olarak Türk devletleri oluşturma vizyonunu devam ettirmekle birlikte dikkati bölgedeki enerji kaynaklarından payını almak için daha somut politik ve ekonomik kazanımlara yönelmiştir (Karamer, 2001, s. 154). 2006 yılında kullanıma hazır olan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı şu an Türkiye için Karadeniz-Hazar coğrafyasında hayata geçmiş tek önemli enerji projesidir. Doğu-Batı enerji koridorunun diğer önemli projeleri arasında Mavi Akım ve NABUCCO ile Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğal gaz boru hattı bulunmaktadır. Azerbaycan doğal gazını Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşıyacak olan bu projenin yasal çerçevesi tamamlanmış olup, çalışmalar devam etmektedir.

Türkiye için Kafkasya'nın önemi iyi anlaşılmalıdır. Öncelikle Kafkasya, pek çok Türk devleti, yönetimi, bölgesi ve grubu ile coğrafi bağlantı sağlar ve Türkçü düşüncenin köşe başıdır. Bu bakımdan Azerbaycan ile ilişkiler hayatidir. İkinci olarak, Türkiye'deki Kafkas diasporası (en çok Azerbaycan Türkü sonra Çerkez, Abhaz, Gürcü ve Çeçen) nüfusunun %10-15'ini oluşturur

ve dış politikasında önemli bir etki sahibidir. Üçüncü olarak, Ermenistan, Türkiye'nin bölgeye etkisini engelleyen ve yerine Rus etkisini taşıyan kilit bir konumdadır. Türkiye, üç Güney Kafkas ülkesi ile farklı ilişkiler geliştirdi. Azerbaycan, küçük kardeş kabul edildi. Ermeniler ile ilişkiler nazik ve resmen düşmancadır. Gürcistan ise Kafkasya ve Türkistan'a stratejik giriş kapısıdır. Azerbaycan'ın Türkiye'ye bakış sloganı "Bir millet, iki devlet" oldu. Türkiye, Azerbaycan'ın en yakın askerî ortağıdır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki petrol ve doğal gaz işbirliği sık sık Rusya'nın aleyhine işlemektedir (Winrow, 2001).

Türkiye, sınır komşuları olan Kafkasya'nın ve Türkistan'ın kapıları durumundaki Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile her zaman iyi ilişkiler içinde bulunmalıdır. Gürcistan ve Azerbaycan ile zaten iyi durumda olan ilişkileri stratejik ortaklık temelinde geliştirmektedir. Türkiye ile Azerbaycan arasında entegrasyon sürecinin hızlandırılmasının, gelecekte konfederal bir yapıda bir araya gelmenin, iki ülkenin sorunlarının ortak kaynaklar ve diğer ortak olanaklar aracılığıyla çözülmesinin sadece iki ülke için değil tüm Türk dünyasının ortak çıkarları için önemli adımlar olacağı unutulmamalıdır (Kalafat ve Aslanlı, 2006, s. 424). Türkiye ve Ermenistan, tarihî ve kültürel ortaklıkları bulunan iki komşu ülkedir. İlişkilerin günümüze kadar geliştirilememesinde en önemli faktör Ermenistan'ın ve Ermenilerin Türkiye'ye yönelik soykırım iddiaları, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımamaları ve özellikle Ermeni diasporası vasıtası ile Türkiye'ye karşı düşmanca tutumlarını sürdürmeleridir. Ermenistan, Türkiye'ye yönelik tutumundan vazgeçmesinin ve Rusya Federasyonu'nun etkisinden çıkmasının ülkenin önünün açılmasına sağlayacağı katkıları henüz görememektedir. Türkiye tarafından ilişkilerin normalleştirilmesi için iç ve dış Ermeni kamuoyunda belirli bir bilinç seviyesinin oluşturulması maksadı ile özellikle medya ve sivil toplum kuruluşları vasıtası ile gerekli çalışmaların yapılması yararlı olabilir.

Türkiye'nin Gürcistan ile ilişkileri başlangıçta iyi değildi. Diplomatik ilişkiler ancak Gamsahurdiya'nın görevi bırakması ile kuruldu. Gürcistan, Türkiye'nin Ahıska Türklerine karşı tutumu nedeni ile memnun değildi. Türkiye'deki Abhaz lobisi de Abhaz çatışması esnasında Ankara'nın Gürcistan'a baskı yapmasını sağlamıştı. Bununla beraber, Türkiye, self-determinasyonu değil, her zaman Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü savundu. Çok geçmeden iki ülke de ortak çıkarlarının farkına vardılar. Ermenistan ile dostça olmayan ilişkiler, Türkiye'yi Kafkasya ve Türkistan'a uzanan ticaret yolları için Gürcistan ile yakınlaştırdı. Gürcistan bir kaç yıl içinde Türkiye en büyük ticaret ortağı oldu, yol bağlantıları geliştirildi ve iki ülke arasında stratejik ilişkiler gelişmeye başladı. Gürcistan, Hazar Denizi'nden gelen enerji altyapı projelerine dâhil edildi. 2010 yılında Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında demiryolu işletmeye açıldı. Gürcistan, Bakü-Ceyhan ve Bakü-Erzurum petrol ve doğal gaz projelerine dâhil edildi.

NATO

Kafkasya, jeopolitik ve stratejik konumu itibarı ile NATO'nun önem verdiği bir bölgedir. Güney Kafkasya ülkelerinden özellikle Gürcistan ve Azerbaycan, kendi istikrar ve güvenlikleri için NATO ile ilgilenmektedirler. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya PfP (*Partnership for Peace*, Barış İçin Ortaklık) çerçeve dokümanını 1994'te imzaladı. 1997 yılında NACC (North Atlantic Cooperation Council- Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi), Avro-Atlantik Ortaklık Konseyi ile yer değiştirdi. Kafkasya konusunda geçici bir çalışma grubu teşkil edilmişti. Ermenistan, CSTO kapsamında Rusya'nın resmî müttefikidir. Azerbaycan ise 2011 yılında Bağlantısızlar Hareketi'ne katıldı. Ama NATO ile işbirliği, iki ülkenin de savunma doktrinlerini yeniden değerlendirmek ve geliştirmek için gerekli bir çerçeve sağlıyor. Hem Azerbaycan hem de Ermenistan, NATO'nun 2014-2016 dönemi Bireysel Ortaklık Eylem Planı'na katıldılar.

Gürcistan, NATO ile ilişkilerinde oldukça dinamikti ve pek çok inisiyatife katıldı. 2002 yılındaki Prag NATO Zirvesi'nde resmî olarak ittifaka üyelik başvurusu yaptı. Ordusunu sürekli olarak NATO standartlarına getirmeye çalıştı. Ocak 2008'de yapılan referandumda halkın %77'si NATO üyeliği lehinde oy kullandı. 2009 yılında Gürcistan'ın NATO'ya katılması beklenirken Ağustos 2008'de Rusya ile patlak veren savaş, bazı NATO üyelerinin isteksizliği üzerine üyeliği geri plana itti. Gürcistan, Noble Partner tatbikatları çerçevesinde, daimi olarak topraklarında NATO Karşılık Kuvveti (NRF) buldurmaya başladı. Vaziani üssünde bulunan bir mekanize bölük NATO'ya tahsis edilmiş durumdadır. Gürcistan; İsveç, Finlandiya ve Ukrayna'dan sonra topraklarında NRF kapsamında kuvvet bulduran dördüncü NATO üyesi olmayan ülke oldu. Gürcistan, NATO ve ABD ile savunma işbirliğini geliştirirken, Türkiye ve Azerbaycan ile de müşterek güvenlik vasıtalarını artırıyor. Türkiye, Gürcistan'ın NATO üyeliğini destekliyor.

Ermenistan'ın NATO ile ilişkilerinde belirleyici olan Rusya ve Batı arasında denge sağlama gereğidir. Ermenistan'ın NATO içindeki en yakın müttefiki Yunanistan'dır ancak diğer yanda NATO üyesi Türkiye ise zorludur. NATO ve ABD, güvenlik ve savunma konularında Moskova'ya bağımlılığın bir alternatifi olarak görülüyor. Bu kapsamda, Ermeni askerleri Gürcistan'daki NATO eğitim üssüne gönderildi. 2016 yılında NATO Askerî Komite başkanı General Petr Pavel, Karadeniz bölgesinde işbirliği için "kendi kabiliyetlerimizle farklı seviyelerde yardımda bulunabiliriz" dedi. Bu da Ermenistan'ın NATO'dan beklediği şeydir (Abrahamyan, 2016). Güney Kafkasya'da istikrar ve öngörülebilirliğin artması için NATO yatırımlarının artması, NATO standartlarına uygun savunma ve güvenlik reformları anlamına gelecektir. Ermenistan için sorun gene en başa dönmektedir; Güney Kafkasya'da NATO kapasitesi artarken, Rusya'nın buna vereceği karşılık ne olacaktır? Ermenistan, NATO ile siyasi işbirliğinden ziyade pratik konulara odaklanmak zorunda çünkü Rusya, Batı ile daha sert bir karşılaşma konumuna gelirse kendine bu ülkenin yanında yer bulmak zorundadır. Rus baskısı nedeni ile Erivan, 2013 yılında AB ile işbirliğini durdurdu ve AEB'ye yöneldi (Abrahamyan, 2016).

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı yıllardan itibaren NATO ve üyeleri ile yakın işbirliği kurmaya istekli oldu. Bunun ana nedeni Rusya endişesi kadar, petrolünü Batıya ihraç etme. Mayıs 1994'te, Yukarı Karabağ çatışmasının zor döneminde, PFP'ye katıldı. Bununla beraber, NATO'ya üye olmaktan ziyade AGİT içinde daha büyük bir rol hedefledi. Karabağ sorunun çözümünde AGİT'in başarısız olması üzerine NATO üyeliği isteğini bir kaç kez ima etti. Amacı NATO'nun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tekrar sağlaması idi (Mkrtyan, 2005, s. 219). Bütün NATO üyesi ülkeler ile ilişkileri iyi olmasına rağmen, müttefikler ona modern silahlar satmakta isteksiz davrandılar. Azerbaycan için ise NATO ile ortaklık Türkiye ile olan stratejik işbirliğinin bir yansımasıdır.

2010 yılında Türkiye ve Azerbaycan, Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Destek Anlaşması yaptılar ve 2012'deki Trabzon Deklarasyonu ile Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan stratejik işbirliği resmileştirildi. Bu stratejik ortaklığın, Azerbaycan tarafından da enerji ulaşımı ve altyapısı güvenliği kapsamında olduğu savunuluyor, Rusya'ya karşı olmadığı söyleniyor. Azerbaycan, artan bir şekilde Rusya'ya alternatif bir şekilde Avrupa enerji güvenliğinde etkin bir rol oynamaya çalışıyor. Öte yandan, petrol fiyatlarındaki düşüşe rağmen askerî gücünü sürekli Ermenistan aleyhine geliştiriyor.

Rusya'nın Azerbaycan'ı silahlandırma tehdidi karşısında Ermenistan kendine stratejik bir alternatif bulmakta oldukça sıkıntılıdır. Rusya'nın iki taraflı politikaları ve Azerbaycan ile yaşanan son çatışmalardan sonra Ermenistan'da Realizm anlayışı doğdu. Ermenilere göre Rusya, bölgedeki askerî varlığını artırmak için iki ülkeyi de kullanıyor (Geistlinger, 2008).

Ermenistan, Azerbaycan ile son çatışmanın zirve yaptığı günlerde kendine Rusya ile CSTO çerçevesinde bir denge bulmaya çalıştı. Ama CSTO'yu kendi güvenlik çıkarlarının korunmasında çok da güvenilir bulmuyor. Bu nedenle, şimdilerde eski Sovyet ordu sistemi yerine ordusunu yeniden yapılandırmak ve modernize etmek için NATO'ya döndü. Azerbaycan ile Dört Gün Savaşı'nın taktik başarısızlıkları Ermenileri yeni bir savunma ortağı için U dönüşüne zorladı.

Güney Kafkasya'ya ilişkin NATO kapsamındaki gelişmeler, daha geniş ölçekte Karadeniz bölgesindeki statükoyu etkileyebilir ve Rusya'yı tahrik ederek, askerî bir çatışmaya yol açabilir. 2016 yılında bu yönde üç önemli gelişme oldu. Gürcistan, Vazani Üssü'nde NATO ile müşterek bir askerî tatbikata (*Noble Partner 2016*) katıldı ama katılanların çoğunluğu Amerikan ve İngiliz askerleri idi. NATO'nun Gürcistan'ın savunma kabiliyetlerini geliştirmeye yönelik bu ülkede bazı eğitim programları var. Azerbaycan ve Ermenistan arasında Karabağ bölgesinde yaşanan askerî tırmanmadan sonra, Ermenistan'ın NATO ile ortaklığı yeni bir safhaya girdi. 1994 yılından beri NATO'nun BiO programına dâhil olan Ermenistan, ikili savunma işbirliğini geliştiriyor. Gürcistan savunma bakanı Tinatin Kidaşeli, Azerbaycanlı mevkidaşı Zakir Hasanov ile yaptığı görüşmede 2017 yılında yapılacak NATO tatbikatına Azerbaycan'ı davet etti. Bütün bu gelişmeler çok önemli gibi gözükmesine de orta vadede NATO'nun bölgedeki görünürlüğüne artıracak imkânlar sağlıyor. Gürcistan zaten geleneksel olarak Batı askerî-siyasi yapısı içinde yer almak isteyen bir ülke, ancak karşı karşıya iki ülke olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın da Avrupa-Atlantik ittifakına yaklaştığı görülüyor. Bununla beraber, ABD'nin NATO elçisi Douglas Lute, 22 Nisan 2016'da Londra'da yaptığı açıklamada NATO'nun genişlemesinin görünür gelecekte mümkün olmadığını ifade etti (Abrahamyan, 2016). Gürcistan, NATO'ya yakınlaşarak güvenlik sağlamak istiyor ama Batılı ülkeler Rusya ile bir çatışmanın kaynağı olacak bir ülkeye mesafeli durmak istiyor.

Avrupa Birliği

AB'nin Kafkasya'da çoklu çıkarları vardır. AB'nin genişleyen sınırları Kafkasya'ya dayandı ve barışçı ve işbirlikçi ilişkiler için “dostlar halkası” oluşturmak istiyor (Avrupa Birliği Komisyonu, 2003). 1990'larda AB değil ancak bazı Avrupa ülkeleri Kafkasya ile ilgilenmeye başladılar. İngiltere, petrol şirketlerinin yatırım yapması için Azerbaycan ile yakın ilişkiler geliştirdi. Fransa, Ermenistan'a yakınlaşırken, Almanya kendine Gürcistan'ı seçti ve Azerbaycan'ın Avrupa'daki ana ticaret ortaklarından biri oldu. 1996'da AB, üç Güney Kafkas ülkesi ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları (*Partnership and Cooperation Agreement, PCA*) imzaladı. Bu anlaşmalar ikili ilişkilerde; siyasi diyalog, ticaret ve ekonomi, yatırım, yasama ve kültür alanlarındaki işbirliği için çerçeve teşkil etti. Bu kapsamda, işbirliği konseyi, parlamento işbirliği komitesi ve bir kaç diğer alt komite çerçevesinde düzenli diyalog gerçekleştirildi.

Karabağ çatışması gibi 11 Eylül 2001'den beri bölgenin gittikçe daha fazla terörist ve göçmen trafiğine sahne olması Avrupa'nın takibindedir. AB ülkeleri için Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğal gaz kaynakları Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması için önemli bir alternatiftir. Avrupa, ahlakî değerleri olarak bölgede demokratik prensipleri savunmaktadır. Güney Kafkasya ülkelerinde de Avrupa'ya daha fazla entegre olma istekleri vardır. Bu bakımdan Gürcistan AB'ye en yakın ülke olarak görülmektedir. AB ile ortaklık anlaşmasını reddeden Azerbaycan, bunun yerine özel, yüksek seviyeli bir anlaşma istemekte (Mammadov, 2017) ve bu anlaşma dâhilinde Dağlık Karabağ ayrılıkçılarına yönelik baskı gösterilmesini istemektedir. Bu görüşmeler başladı, ama ne zaman sonuç alınacağı belirsizdir. Bu esnada AB ve Ermenistan arasında geniş kapsamlı anlaşma tamamlandı.

Bakü ise AEB'ye katılmamakla birlikte, Ruslara çok uzak durmak istemiyor. Rusya'nın yakın çevresinde jeopolitik etki bölgesi oluşturma isteği AEB ile hayata geçiyor ve böylece AB'yi de dengelemek istiyor. Gürcistan'a baskıya devam ediyor, Ermenistan'ı AB ile anlaşma yapmaktan alıkoymaya çalışıyor ve ona da AEB'yi imzalattı.

SONUÇ YERİNE: GÜNEY KAFKASYA'YI NELER BEKLİYOR?

Güney Kafkasya bölgesinin üç ülkesi olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan 2016 yılında bağımsızlıklarının 25. yılını kutladı. Sovyet sonrası coğrafyada devletler farklı siyasi yönetim biçimlerine geçti. Azerbaycan'da bir KGB lideri devlet başkanı oldu. Moldova ve Gürcistan'da iki eski Sovyet bürokratı politikacılığa başlayarak, devletin başına geçti. Azerbaycan'da babadan-oğula bir sistem kuruldu. Özbekistan ve Kazakistan'ın güçlü başkanları da aynı yolu denediler. Ermenistan'da ise Orta Çağ Süryani belgeleri alanında bilim adamı olan Ter Petrosyan tek Komünist olmayan liderdi. Ermenistan, bir buçuk parti devleti ama Azerbaycan'da olduğu gibi onda da muhalefet yoktur. Azerbaycan'da muhalefetin kilit isimleri ya sürgünde ya da hapisanededir. Azerbaycan ve Ermeni halkı, otoriter liderlere esir düşmüş, onlar da Rusya'nın esiridir. Putin bu ülkelere sattığı silahları, rejimin devamı için koz olarak da kullanıyor. Silah yoksa savaş yok, savaş yoksa liderin kalması için meşru zemin yok. Bu kısır döngü hem ülkenin özgür ve demokratik bir yönetime kavuşmasını hem de aralarındaki savaşın bitmesini engelliyor.

Güney Kafkasya'da, üç önemli çatışma bölgesi dünyanın en sıcak bölgelerinden biridir: Karabağ, Abhazy ve Güney Osetya. Güney Kafkasya'da rejim sorunları ve savaş riski alarm zilleri çalıyor. Bölge ülkeleri olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan farklı iç ve dış politika rotalarına girerken, üçü de etkisini artırmak isteyen Rusya'nın baskısı altındadır. Sert ve yüksek coğrafi yapısı ile Kafkasya, Rusya'nın yumuşak karınlarından biridir. Çeçenistan kontrol altına alındıktan sonra, sıra Batıyla bütünleşme olasılığı yüksek olan Azerbaycan ve Gürcistan'a geldi. Ermenileri cesaretlendirerek ve fiili olarak destekleyerek Azerbaycan ve Ermenistan'ı savaştıran Rusya, iki ülkeyi düşman hâle getirmeyi başardı. Böylece, Azerbaycan'ın Nahçıvan üzerinden Türkiye ve Batı ile bütünleşmesini engelledi (Melvin, 2007). Azerbaycan ve Ermenistan hâlâ aralarındaki Dağlık Karabağ çatışmasına odaklanmıştır ve ateşkes ihlalleri, göçmenler gibi sorunlar çatışmaları her an yeniden başlatabilir. Hazar Denizi'nin ekonomik faydaları iki ülke arasındaki gerilimi azaltmadığı gibi Ermeni yetkililer sık sık sınırları yakınından geçen boru hatlarına askerî harekât yapma tehdidinde bulunmaktadır (Khojoyan ve Agayev, 2016; Gurbanov, 2016). Karabağ Savaşı'nın arabulucusu Rusya, sorunun devamını da sağlıyor. Ermenistan ve Rusya arasında on yıllardır devam eden siyasi ve askerî anlaşmaya rağmen, Azerbaycan, ne ABD'nin ne de NATO veya AB'nin desteğini arkasına alabildi. Ermenistan ise Rusya'ya tamamen bağımlı ama Azerbaycan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna'dan farkı henüz Rus askerleri ülke içine bir işgal harekâtı yapmaması. Karabağ'da bir çözüm Rusya için silah satışının durması, Güney Kafkasya'da siyasi nüfuzunun azalması, Rus enerji projelerine yeni rakipler çıkması demektir. Sahnenin arkasında aslında Rusya ve ABD arasında bir paylaşım oyunu bulunmaktadır. ABD, bu yüzden Kafkasya'ya bugüne kadar hep uzaktan bakmayı yeğledi.

Ukrayna ve Suriye krizleri Güney Kafkasya ülkelerine genel olarak olumsuz etki etti. Ukrayna'da Maydan Meydanı'ndaki görüntüler Azerbaycan'ı muhalif hareketlere karşı daha sıkı tedbir almaya itti. Ermenistan ise Rusya tarafından Ukrayna'nın yolunu izlememe baskısı altında alındı. AB ile Ortaklık Anlaşması'nı imzalamaktan vazgeçti ve yerine Rusya'nın AEB'sine katıldı. Suriye'deki çatışma bölgesi de Güney Kafkasya'ya çok uzak değildir. Ermenistan, Suriye'deki Ermenilerden on binlerce göç aldı. Kuzey Kafkasya'dan olduğu gibi Azerbaycan ve Gürcistan'dan da IŞİD'e katılanların olduğu görüldü ve onların dönüşleri ile

ilgili tedbirler alınıyor. Ukrayna krizinin ardından Güney Kafkasya ülkeleri kendilerini ABD ve Rusya çekişmesi içinde buldular. Gürcistan, Rusya'dan mümkün olduğu kadar uzak durarak Avrupa-Atlantik entegrasyonuna sıkıca sarıldı. Ermenistan, Batı ve Rusya ile bağlarını sürdüreceği bir yol buldu. Rusya'ya jeopolitik ortamı ve güvenlik ihtiyaçları nedeni ile bağımlı olan Ermenistan, NATO ve AB ile çok yakınlaşamaz. Azerbaycan ise hem Rusya ve hem de Batı'yı kol mesafesinde tutmak istedi. Azerbaycan, Batı'nın renkli devrimleri ve ülkesine yönelik otoriter rejim eleştirileri nedeni ile oldukça ihtiyatlıdır (Mamadov, 2015).

Aliyev, son yıllarda Batı'ya yaklaşmak için pek çok kamu diplomasisi gayreti içinde oldu: 2015 Avrupa Oyunları, 2015 Dünya Satranç Şampiyonası, 2015 Dünya Tenis Turnuvası ve 2016 Avrupa Grand Prix Bakü'de yapıldı. Ancak, artık Azerbaycan'ın resmî politikalarında Batı karşıtı ve Rus yanlısı eğilim güçlenmektedir. Bunun temel nedeni ise ABD'nin tıpkı Ukrayna'daki Maydan kalkışması gibi Bakü'de de bir ayaklanma çıkaracağı söylentileridir (Corboy, Kauzlarich ve Yalowitz, 2015). Petrol ve gaz fiyatlarının düşmesi Azerbaycan bütçesine darbe vururken rejime sadık kesimlere verilen krediler nedeni ile bankacılık sistemi krizdedir. 2015 yılında güvenlik bakanı ve yedi çalışanının görevden alınmasının ardından, haberleşme bakanı hakkında ortaya çıkan yolsuzluk iddiaları Aliyev'in bakanlıkları kontrol zafiyeti olarak değerlendirilmektedir. Rusya iki tarafı da silahlandırırken, Karabağ konusunda yaşanacak bir askerî başarısızlık Aliyev'in popülaritesini yok edebilir. Aliyev, Ermenistan'ın Rusya ile bir savunma paketi olduğunu ve bunun bir mağlubiyet getirebileceğini unutmamalıdır. Aliyev, şimdiye kadar paranoya, popülizm, belirsizlik ve cesurca girişimlerle halk desteğini yanında tutabildi. AGİT Minsk Grubu'nu da önemsemiyor. Söylentilere göre, Putin, Aliyev'e Karabağ'ı alması için dört gün süre vermişti. Azerbaycan'ın Dört Gün Savaşı ile Aliyev, askerî zafer ve kamuoyu desteği ummuştu ama petrol fiyatları düşünce manatta büyük bir devalüasyon krizi ortaya çıktı.

Ermenistan'da ise siyasi durum nispeten sakin. Rusya'nın baskısı ile AB İşbirliği Anlaşması yerine AEB'yi seçen Ermenistan ve AB yeni bir anlaşma üzerinde görüşmelere başlıyor. Ermenistan, Karabağ konusunda Azerbaycan'a yönelik düşmanca tutumuna devam ediyor ve çözüm için Rusya'yı kullanmak istiyor. Minsk Grubu'nda yer alan üç ülkede (Fransa, Rusya ve ABD) kalabalık Ermeni diasporası var. Bu üç milyon kişi milyarlarca dolarla, Ermenistan için lobi yapıyor. Ermenistan, Sünni Türkiye ve Kazakistan'a karşı Şii İran ile işbirliği yapıyor. Avrasya Gümrük Birliği içinde olmasına rağmen en çok AB ile ticaret yapıyor ve yatırımlar en çok oradan geliyor. Rusya'yı memnun etmek için Gümrü' de askerî üs teklif etti ve Kosova'yı tanımayı reddetti. ABD'yi memnun etmek için ise Barış Kolordusu gönüllülerini ülkeye buyur etti ve Rusya'nın kontrolündeki Abhazy'a'yı tanımayı reddetti. Azerbaycan'da petrol, Ermenistan'da ise etki gücü var. Ermeni hükümeti ile diasporası arasında da önemli sorunlar vardır. Ermeni hükümeti, diasporanın ülkeye yatırım yapmak yerine oyun sahası hâline getirmesini istememektedir. Diaspora ise Ermenistan'daki gerçek ekonomi yerine siyasi reformları desteklemekte, yurt dışındaki Ermeniler paralarını kiliselere, kültürel projelere veya yabancı parlamentolarda asılsız Ermeni iddialarının tanınması gibi lobicilik faaliyetlerine harcamak istemektedirler. Bütün bunlar Amerikalıları Güney Kafkasya'da kısa ve orta vadeli stratejik ittifaklar yerine uzun vadeli devlet inşasını desteklemeye itmektedir. Öte yandan Rusya'ya bağımlılık Ermenistan'ın ulusal egemenliğini oldukça aşındırdı. 2008 itibarı ile Ermenistan alt yapısının %80'i Ruslar tarafından kontrol ediliyor. Haziran 2015'te Erivan, Gazprom'un Ermenistan-İran doğal gaz hattı projesini açıkladı.

2016'daki Dört Gün Savaşı'ndan sonra Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları, Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un 2007'de hazırladığı safhalı barış planı için ilk safhanın temel prensipleri çerçeve dokümanını gözden geçirmeye başladı. Bu, taraflara nihai çözümü düşünmeden muhtemel bir barışın ilk adımlarını atma imkânı verecek. Bu safhanın beklentileri

arasında Ermenilerin Karabağ'da işgal ettikleri bazı bölgelerden geri çekilmesi, on binlerce yerinden edilmiş kişinin geri dönmesi, iletişim hatlarının yeniden açılması, bölgeye bir barış gücü yerleştirilmesi var. Sergey Lavrov'un bir Rusya Barışı (*Pax Russian*) peşinde olduğuna dair özellikle Azerbaycan tarafında uzun zamandır şüpheler var. Rusların Yukarı Karabağ'da Ermenistan'a verdiği desteğin arkasında şunlar var: Türkiye'nin etkisini sınırlamak, Azerbaycan'daki Rus karşıtlığını dizginlemek ve Rusya'daki büyük Ermeni diasporası ile uzun süreli kültürel bağları korumak... Güney Kafkasya'daki etnik gruplar bölgeye Rus politikalarının girişine manivela olmaktadır. Minsk Grubu'nda yer alan ABD ve Fransa ise Rusya'nın tek taraflı inisiyatif yürütmesine fren yapmak istiyorlar ve örneğin Rus kuvvetlerinin barış gücü olarak bölgeye yerleşmesini istemiyorlar. Karabağ, Kafkasya'daki en tehlikeli yerlerden biri olmaya devam etmektedir. CSTO ve AEB içinde Ermenistan'a destek için konsensüs yoktur. Moskova ve Bakü arasındaki ilişkilerin bozulması 2008 Gürcistan senaryosunun benzeri bir durum ortaya çıkarabilir ve Türkiye'nin Azerbaycan'a askerî desteğinin artması gerekebilir.

Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya'da bir çatışma çözümünden bahsetmek gerçekçi değil. 2008'deki Gürcistan Savaşı'ndan sonra Rusya'nın bu iki bölgeyi birden bağımsız devlet olarak tanıması görüşmeleri geri dönülmez bir noktaya getirdi. 2010 yılında imzalanan anlaşmalar ile bu bölgelerin yönetimleri ve ekonomileri Rusya Federasyonu'na entegre oldu. Abhazya ile Gürcistan halkının sınır boyunca teması çok sınırlı Güney Osetya ile ise hiç yok. ABD ve AB, Gürcistan'ın toprak bütünlüğü ve barışçı bir çözüm desteğini ifade ediyor. Gürcistan'da AB bayrağı, ABD bayrağının arkasında durur. ABD, Gürcistan'a 2017'de 930 milyon ABD doları yardım sağlıyor. Yardımın temelinde Ukrayna gibi yeni bir Rus saldırısına hazırlıksız yakalanmayı önleme var. AB'nin yaklaşımı biraz farklı; tanıma yok ve ilişki var. Osetya kapalı olsa da AB'nin Abhazya için eğitim, sağlık ve polis programı var. Gürcistan'ın NATO üyeliğine Fransa, Almanya ve İtalya başta olmak üzere ittifak üyelerinden itiraz gelince 2014 yılında "Geliştirilmiş Fırsat Ortağı" statüsü verildi. Bu kapsamda, 2015 yılında NATO-Gürcistan Müşterek Eğitim ve Değerlendirme Merkezi açıldı. Bu merkez, verilen yardım paketi kapsamında Gürcü ordusunu eğitiyor. Azerbaycan ve Ermenistan ordularının ise birbiri ile savaşa hazırlanması nedeni ile iki ülke ordusu içindeki reformlar için doğrudan rol oynamıyor. İki ülkenin de ana silah tedarikçisi olan Rusya, aynı zamanda Ermenistan'ın güvenlik patronu.

Afganistan'daki NATO kuvvetlerine lojistik destek ihtiyacının azalması ile Güney Kafkasya bu yönden de önemini kaybediyor. NATO, Karadeniz'deki varlığını geliştiriyor, Moskova'ya karşı saldırı kabiliyeti artıyor. ABD'nin başını çektiği NATO üyeleri Şubat 2017'de *Sea Shield 2017* askerî tatbikatını icra ettiler. Tatbikata Bulgaristan, Romanya, Kanada, Yunanistan, İspanya, ABD, Türkiye ve Ukrayna'dan 28 bin asker katıldı. Tatbikatta savaş gemileri, jetler ve denizaltılar kullanıldı. Tatbikat, NATO Özel İleri Varlık (TFB) stratejisi kapsamında özellikle Kırım ve Karadeniz'de Rusların manevralarını kontrol altına almayı amaçlıyordu (Rabil, 2017). Ruslara yönelik olarak ABD; Polonya, Romanya ve Bulgaristan'daki asker sayısını artırdı ve Romanya-Deveselu'daki Balistik Füze Savunma Bölgesini operasyonel hale getirdi. Rus yetkililer ise NATO'nun kuvvet artışı ve son askerî tatbikatını kendi güvenliği ve çıkarlarına tehdit olarak değerlendirdi. Moskova, karşılık olarak Karadeniz'deki deniz kuvvetini artırdı, Kırım ve Rostov bölgesindeki askerî kuvvetlerini takviye etti. Bu takviyeler içinde gelişmiş füze savunma sistemleri ve Kaliningrad'a yerleştirilen nükleer kabiliyetli İskender sistemleri var.

Rusya'nın 19. yüzyılda Güney Kafkasya ve Türkistan'a genişlemesi 21. yüzyıl politikaları için önemli bir miras olmaya devam ediyor. Rusya, özel çıkarları için bu mirası sanki iki bölgeye de müdahale etmek yasal hakkı imiş gibi kullanıyor. Moskova gönülsüz bir şekilde bir daha

Sovyet dönemindeki gibi olamayacağını kabul ediyor ama modern ve kabul edilebilir şartlarda eski etki bölgesini korumak istiyor. Bunun için Batı ve uluslararası örgütlerin izleyemeyeceği daha kurnaz ve yumuşak yöntemler seçiyor (Kuhrt, 2011). Hem Güney Kafkasya hem de Türkistan'da kültürel bağları, hidrokarbon kaynakları ve güvenliği üzerinden oynayacak oyunları bulunmaktadır. Ekonomik ve kültürel olarak sızdığı Ermenistan ve Kırgızistan en çok etkili olduğu ülkelerdir. Güney Kafkasya'daki varlığı taraflıdır ve kullandığı yöntemler kendine yaramaktadır. Rus yakın coğrafyası veya arka bahçesi gittikçe anlamsız hâle gelmektedir. Kendilerini geçmiş imparatorlukların modern temsilcisi olarak gören Rus yöneticiler, AEB gibi yeni fantezilerle hayallerini sürdürmek istemektedirler.

Güney Kafkasya için gelecek pek parlak gözükmemektedir. Güney Kafkasya'da barış süreçleri 10-15 yıl önce oldukça dinamikti ve çatışmaların tamamen sona ermesi için radikal tavsiyeler yapılıyordu. Şimdi ise bölgesel olarak sosyal gelişme kapsamında uzamış çatışmalar için daha gerçekçi ve yavaş değişimler öngörülüyor. 1990'larda Batılı ülkeler ile olan romantik beklentilerin yerini artık çok daha pragmatik ilişkiler alıyor. Batılı ülkeler 15 milyonluk Güney Kafkasya'ya öncelik vermiyor. ABD'nin Güney Kafkasya'da çok önemli çıkarları olmakla birlikte bunların hiçbiri hayati değildir, bu yüzden ABD için bölge askerî riske girmeye değmez. Bölge ülkelerine derinden angaje olarak iç dönüşümlerini sağlamak ve Batıya entegre etmek ABD'nin bölge politikasının özeti. Gürcistan ile Derin ve Geniş Serbest Ticaret Bölgesi anlaşması imzaladı. Bugüne kadarki dönüşüm projeleri başarısız olmuş veya çok az ilerleme sağlamıştır. ABD, bunlardan vazgeçmek yerine nelerin yolunda gitmediğine bakarak, yeni sosyal mühendislik projeleri geliştirmeye çalışmaktadır. Güney Kafkasya'da yavaş ve düzenli gelişmelerin ABD'nin çıkarlarına hizmet etmek için en uygun strateji olduğu düşünülmektedir. Azerbaycan, otoriter rejimi nedeni ile ABD için en zor ortak olarak görülmektedir (Rumer, 2017). Bu ülkedeki demokrasi geliştirme aktörleri son yıllarda kaçmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden ABD'nin Azerbaycan üzerinde etki kurgusu, sivil topluma nüfuzu oldukça zayıflamıştır.

Sonuç olarak Güney Kafkasya'da üç bölgesel çatışma hâlâ çözülmemiş durumdadır ve yeniden çatışmaların başlama riski vardır. Kafkasya'daki çözümlerin temelinde Rus işgalinin önlenmesi veya son verilmesi var. Ancak, Rusya'nın da bu bölgelere uzun vadeli yatırımlar yaptığı göz önüne alınırsa ümitsizlik artıyor. Üç ülke içinde sadece Azerbaycan ekonomisi bağımsızlık öncesi seviyeye gelmiş, Gürcistan ve Ermenistan bu seviyeye ulaşamamıştır (Dünya Bankası, 2016). Üçünde de geniş yolsuzluklar vardır (Gürcistan son yıllarda yolsuzlukla mücadelede önemli yol kat etti) ve hepsi Rus baskısına karşı hassastır. Gürcistan ve Azerbaycan, sınırdaş oldukları Rusya'daki Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinden gelebilecek tehditlere açıktır. Güney Kafkasya bölgesi son yıllardaki gelişmelerle gittikçe daha karmaşık hâle gelmektedir. Soğuk Savaş sonrası yeniden şekillenen bölgedeki siyasi düzen; Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi, değişen enerji pazarları, Orta Doğu çatışmalarının bölgeye yansımaları, ABD'deki yeni yönetim ve AB'nin iç zorluklarının etkileri ile yeni bir evreye gelmektedir. Ulusaşan ve yasal olmayan trafik ile mücadele edilmelidir. Bölge ile ilgili pasiflik, Türkiye'nin çıkarlarına daha çok hizmet edecek uzun vadeli bir strateji ile yer değiştirmelidir. Bununla birlikte bu strateji devrimsel değil evrimsel bir çizgi izlemelidir. Enerji alanında da yeni bir değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Ülkelerle ilişkiler güvenlik odaklı olmaktan kurtarılmalıdır. Güney Kafkasya'nın enerji koridoru rolünün, Karadeniz, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'daki gelişmelere etkisi kadar Türkistan'a projeksiyonu da dikkate alınmalıdır.

¹ Rusça: Zakavkasiya (Kafkasötesi).

² Güney Osetya'nın özerkliği Gürcistan tarafından kaldırılmıştır.

³ Çatışmalar başlamadan önce Karabağ'da yaklaşık 140,000 Ermeni ve 48,000 Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı.

KAYNAKÇA

- ABD Kongresi. (1992). Section 907 of the Freedom Support Act.
- Abrahamyan, E. (2016). *The South Caucasus: United, and Divided*, NATO Policy Forum Armenia, (09.06.2016).
- Akiner, S. (Ed.) (2004). *The Caspian: Politics, Energy and Security*. Abingdon: RoutledgeCurzon.
- American Presidency Project (1999). "Press Briefing by Energy Secretary Bill Richardson," (18.11.1999), <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=47642>
- Armenia Now. (2014). "Putin Signs Armenia's Eurasian Union Deal." (24.12.2014).
- Avşar, B. Z. (1997). "Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye". *Yeni Türkiye*, Yıl: 3, Sayı:16, Türk Dünyası Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1997.
- Avrupa Birliği Komisyonu. (2003). *Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours*, Brussels. http://www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf
- Barsoumian, N. (2013). "To Greener Shores: A Detailed Report on Emigration From Armenia," *Armenian Weekly*, (22.01.2013).
- Bayev, P. (1997) *Russia's Policies in the Caucasus*, London: Royal Institute for International Affairs.
- BBC. (2014). "EU Signs Pacts With Ukraine, Georgia and Moldova." (27.06.2014).
- Bilensoy, İ. (2018). Bush ve Obama Dönemlerinin Terörizme Karşı Politikalar Üzerinden Karşılaştırması. *Lectio Socialis*, 2 (1) , 50-73. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lectio/issue/34436/362260>
- Bishku, M. B. (2011). "The South Caucasus Republics and Russia's Growing Influence: Balancing on a Tightrope. *MERIA Journal*, Vol. 15, No. 1.
- Calpp, A.(2017). *Prisoner of the Caucasus*, National Interest, (16.02.2017).
- CIA. (2011). CIA World Factbook, 2011.
- Coene, F. 2009. *The Caucasus-An Introduction*. Routledge.
- Coppieters, B. and Legvold, R. (eds) (2005) *Georgia after the Rose Revolution*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Corboy, D., Kauzlarich, R. ve Yalowitz, K.(2015). *The Next Crisis You're Not Watching: Don't Ignore the South Caucasus*, National Interest, (17.11.2015).
- Cornell, S. E. (2001). *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Richmond: Curzon Press.
- De Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*, New York: New York University Press.
- De Waal, T. (2015). *Eastern Voices: Europe's East Faces an Unsettled West Whither the South Caucasus?* Carnegie Europe, Working Paper Series.
- Dünya Bankası. (2004). "Armenia," <http://data.worldbank.org/country/armenia>.
- Dünya Bankası. (2008). *Migration and Remittances Factbook*, Washington, DC: World Bank, 2008.
- Dünya Bankası. (2016) <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.
- Dünya Bankası. (2016). *Azerbaijan*, <http://data.worldbank.org/country/azerbaijan>
- Armenia*, <http://data.worldbank.org/country/armenia?view=chart>
- Georgia*, <http://data.worldbank.org/country/georgia?view=chart>
- Galtsyan, A. (2016). "Armenia Prepares a Red Line in the Caucasus." *Global Affairs*, (12.05. 2016).
- Galtsyan, A. (2016). "Will Trump's Presidency Overturn the Fragile Peace in Russia's Backyard?" *Global Affairs*, (21.11.2016).
- Gardner, A. (2014). "Armenia Chooses Russia Over EU," *Politico*, 23.05.2014, <http://www.politico.eu/article/armenia-chooses-russia-over-eu/>
- Geistlinger, M. (2008). *Security Identity and the Southern Caucasus: The Role of the EU, the US and Russia*, Vienna: Neuer Wissenschaftlicher Verlag.
- Gurbanov, I. (2016). Four-Day Karabakh War Highlights Threats to Energy Security on NATO's Southeastern Flank. *Eurasia Daily Monitor* 13, No. 100 (May 23, 2016).
- Isachenkov, V. (2016). "More Than Two Decades After 30,000 People Were Killed and 1 Million Were Displaced, Conflict Has Exploded Again Between Azerbaijan and Armenia Around the Region of Nagorno-Karabakh," *US News & World Report*, April 5, 2016.
- Ishkanian, A. (2008) *Democracy Building and Civil Society in Post-Soviet Armenia*, London: Routledge.
- Internal Displacement Monitoring Center. (2014). *Azerbaijan: After More Than 20 Years, IDPs Still Urgently Need Policies to Support Full Integration*, (March 26, 2014).
- Kalafat, Y. ve Aslanlı, A. (2006). "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri." İ. Bal (der), *21.Yüzyılda Türk Dış Politikası* içinde. Ankara: AGAM Yayın Merkezi
- Karny, Y. (2000). *Highlanders: A Journey to the Caucasus in Quest of Memory*. New York: Farrar, Straus & Giroux.

- Kasım, K. (2003). "Russian–Armenian relations: a strategic partnership or hegemonic domination", *Review of Armenian Studies*, 1/2.
- Khojayan, S. ve Agayev, Z. (2016). "Armenian-Azeri Conflict Threatens to Spread as Casualties Grow". *Bloomberg*.
- Kramer, H. (2001). *Değişen Türkiye*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kolga, M. (2001). *The Red Book of the Peoples of the Russian Empire*. Tallinn: NGO Red Book. <http://www.eki.ee/books/redbook/>
- Kuhr, N. (2011). "Soft Power? The Means and Ends of Russian Influence Abroad", presented at Chatham House seminar, 31 March 2011.
- Leeuw, Van der, C. (2000). *Azerbaijan: A Quest for Identity*, New York: St Martin's Press.
- Lesser, I. O. ve Fuller, G. E. (2000). *Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Libaridian, G. (1999). *The Challenge of Statehood: Armenian Political Thinking since Independence*. Watertown, MA: Blue Crane Books.
- Mamadov, E. (2015). "EU and Azerbaijan: Breaking Up or Muddling Through?," *Eurasianet*.
- Mamadov, N. (2017). "EU, Which Proposes Association Agreement, Once Refused to Recognize Azerbaijan's Territorial Integrity," *Kaspi*, (February 22, 2017).
- McCarthy, J. (2001). "The population of the Ottoman Armenians". *The Armenians in the Late Ottoman Period* içinde. Ankara: Turkish Historical Society for the Council of Culture, Arts and Publications of the Grand National Assembly of Turkey.
- Melvin, N. (2007). *Building Stability in the North Caucasus: Ways Forward for Russia and the European Union*, Solna, Sweden: Stockholm International Peace Research Institute.
- Michael, T. (2001). *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*, New York: Metropolitan Books.
- Minahan, J. (2000). *One Europe, Many Nations: A Historical Dictionary of European National Groups*, Westport, CT: Greenwood Press.
- Mkrtchyan, T. (2005). "The Prospects of "Physical" Border-Spanning at the Neighbours of Europe and the Role of NATO in that process", *Expanding Borders: Communities and Identities*, Riga: University of Latvia.
- Nation, R. C. (2007). *Russia, the United States, and the Caucasus*, Carlisle, PA: Strategic Studies Institute.
- Nixey, J. (2012). *The Long Goodbye: Waning Russian Influence in the South Caucasus and Central Asia*, Chatham House.
- Nuriyev, E. (2007). *The South Caucasus at the Crossroads: Conflicts, Caspian Oil and Great Power Politics*, Berlin: LIT.
- Pavelenko, A. (2008). "Russian in Post-Soviet Countries". *Russian Linguistics*, Vol. 32.
- Rabil, R. G. (2017). *The Syria Crisis Has Evolved into an International Power Struggle*, National Interest, (April 18, 2017).
- Rosen, R. (1999). *Georgia: A Sovereign Country of the Caucasus*, Hong Kong: Odyssey.
- Rumer, E., Sokolsky, R. ve Stronski, P. (2017). *U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three*, Carnegie Endowment.
- Rusya Federasyonu Hükümeti. (2010). "Prime Minister Vladimir Putin..." (06.08.2010), <http://premier.gov.ru/eng/events/news/11659/>
- Suny, R. G. (1994) *The Making of the Georgian Nation*, 2nd edn, Bloomington: Indiana University Press.
- Tarakçı, N. (2015). *Soykırım Bahane Amaç Kafkasya'ya Sızmak*, Mayıs 2015.
- The Europa World Year Book. (1997). "Georgia: Introductory Survey." Europa Pub.Ltd., Vol. I.
- Tishkov, V. Ve diğerleri (2005). *Migration in the Countries..*, Global Commission on International Migration (GCIM), September 2005, <http://www.gcim.org/attachements/RS3.pdf>
- UNHCR. (2006). "2005 Global Refugee Trends: Statistical Overview of Populations of Refugees, Asylum-Seekers, Internally Displaced Persons, and Other Persons of Concern to UNHCR," United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), (June 9, 2006).
- Veliyev, C. (2016). *Can Trump Shake Up the South Caucasus?* Center for Strategic Studies, Baku.
- Yalowitz, K. ve Courtney, C. (2017). *Georgia Wants Reassurance That America Will Help Deter Russia*, RAND Corp.
- Yılmaz, S. (2007). Karadeniz'de Değişen Dengeler ve Türkiye, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 15, Güz 2007.
- Yılmaz, S. (2017). Kuzey Kafkasya Analizi: Gölgelenen Savaşlar. *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Sayı 2, ss. 1-20.
- Winrow, G. (2001). *Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns*, Washington, DC: Brookings Institution.

OSMANLI DEVLETİ'NİN YIKILIŞI, MİLLİ MÜCADELE VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE KÜRTLER

Mehmet Aslan¹

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü hiçbir bölgede herhangi bir etnik topluluğun mutlak bir türdeşlik içinde hâkimiyeti söz konusu değildi. Milliyetçilik hareketleri ilkin Balkanlarda ortaya çıkmış ve gayrimüslim “millet”ler peşi sıra bağımsız ulus-devletler kurmuştu. Din bağı ise Müslümanlar için hala en kuvvetli birleştiriciydi. Ancak seçkinlerin yerel dilleri referans alarak başlattıkları birbirine rakip “milliyetçi” inşa süreçleri, Müslümanların da tıpkı Balkanlardaki etnik topluluklar gibi birbirlerinden ayrı yollara yönelmeleriyle sonuçlanmıştı. Yüzlerce yıldır kader birliği içinde oldukları Türklerle yollarını ayrıma seçeneği Kürtler için de gerek bazı Kürt seçkinlerinin çabaları gerekse de Batılı devletlerin teşvikiyle belirginleşmişti. Bu makalede Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu önceleyen, kuruluşun gerçekleştiği Kurtuluş Savaşı sonrası ile Birinci ve İkinci Meclis dönemlerinde Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun Kürtlerle etkileşimi incelenmiştir. Kürtlerin İttihat Terakki Cemiyeti ile ilişkilerini ele alarak başlayan çalışma, Kurtuluş Savaşı'na katkılarını, savaş döneminde ve sonrasında Meclis'te temsililerini, ayaklanmalarını ve bu ayaklanmaları değerlendiren resmi raporlara odaklanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Millî Mücadele, Kürtler

KURDS DURING THE DISINTEGRATION OF THE OTTOMAN EMPIRE, NATIONAL STRUGGLE AND EARLY-REPUBLICAN ERAS

ABSTRACT

At the time of the First World War, there was no absolute homogeneity of any ethnic community in any region where the Ottoman Empire ruled. Nationalist movements first emerged in the Balkans, and non-Muslim “millet”s established independent nation-states one after another. The religious bond was still the most potent unifying factor for Muslims. However, the competing “nationalist” construction processes with reference to local languages resulted in Muslims turning to separate paths, just like the ethnic communities in the Balkans. The option of parting ways with the Turks, with whom they had been in common destinies for hundreds of years, became evident for the Kurds, both with the efforts of some Kurdish elites and with the encouragement of Western states. In this article, the interaction of the founding cadres of the Republic with the Kurds, after the War of Independence, which preceded the establishment of the Republic of Turkey, and during the First and Second Assembly periods, was examined. The study, which started by dealing with the relations of the Kurds with the Committee of Union and Progress, focused on their contributions to the War of Independence, their representation in the Parliament during and after the war, their uprisings and official reports evaluating these uprisings.

Keywords: Ottoman Empire, Committee of Union and Progress, establishment of the Republic of Turkey, National Struggle, Kurds

¹ Bağımsız araştırmacı, İstanbul-TÜRKİYE.

ORCID: [0000-0002-4613-8772](https://orcid.org/0000-0002-4613-8772). E-mail: mehmetaslan1962@gmail.com

Gönderim (Submission): 10.10.2018

Kabul (Acceptance): 20.12.2018

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin çöküşünün gerçekleştiği Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde Osmanlı bakiyesi olan hiçbir bölgede -Balkanlarda, Anadolu'da ya da Ortadoğu'da- herhangi bir etnik topluluğun mutlak bir homojenlik içinde hâkimiyeti söz konusu değildi. Milliyetçilik hareketleri ilkin Balkanlarda ortaya çıkmış ve gayrimüslim “millet”ler peşi sıra bağımsız ulus-devletler kurmuştu. Din bağı ise Müslümanlar için hala en kuvvetli birleştiriciydi. Ancak seçkinlerin yerel dilleri referans alarak başlattıkları birbirine rakip “milliyetçi” inşaa süreçleri, Müslümanların da tıpkı Balkanlardaki etnik topluluklar gibi birbirlerinden ayrı yollara yönelmeleriyle sonuçlanmıştı. Yüzlerce yıldır kader birliği içinde oldukları Türklerle yollarını ayırma seçeneği Kürtler için de gerek bazı Kürt seçkinlerinin çabaları gerekse de Batılı devletlerin -özellikle Paris Barış Konferansı ve Sevr Antlaşması'nda görüldüğü gibi- Kürtlük kozunu oynamalarıyla belirginleşmişti. Kaldı ki, birbirinden farklı lehçeler konuşan ve farklı dinsel inançlara sahip Kürtler için o dönemde “Kürt” deyiminin dahi “hemfikir olunan” bir adlandırma olmadığı (van Bruinessen, 2013, ss. 391-392), Kürt kimliğinin inşaa edilmiş sürecinin bir ürünü olduğu dikkate alındığında yol ayrımının bir tarihsel gereklilik olarak görülemeyeceği söylenebilmektedir.

Bu makalede Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu önceleyen, kuruluşun gerçekleştiği Kurtuluş Savaşı sonrası ile Birinci ve İkinci Meclis dönemlerinde Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun Kürtlerle etkileşimi incelenmektedir. Kürtlerin Osmanlı Devleti'nin son dönemine damga vuran İttihat Terakki Cemiyeti (İTC) ile ilişkilerini ele alarak başlayan çalışma, Kurtuluş Savaşı'na katkılarını, savaş döneminde ve sonrasında Meclis'te temsillerini, ayaklanmalarını ve bu ayaklanmaları değerlendiren resmi raporları kapsamaktadır.¹

İTTİHAT TERAKKİ CEMİYETİ VE KÜRTLER (1908-1920)

Jön Türk hareketiyle Osmanlı siyasal hayatı yeni bir sürece girmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı asker-sivil, bürokrat-aydın örgütlenmesinin 1908 yılında gerçekleştirdiği hareket ele alınmadan ne Kürtlerin ne de herhangi bir etnik grubun siyasal tarihini tam olarak anlamak olasıdır (Jwaideh, 2014, s. 207).

1906 Eylül'ünde Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı ile oluşan, bir şubasını de Manastır'da açan Cemiyet, bir yıl sonra Paris'te kurulmuş olan İttihat Terakki Cemiyeti ile birleşir ve 1908 Temmuz'unda da Osmanlı Devleti'nin yönetimini ele alır (Karabekir, 2014, s. 79). Cemiyetin temeli 1889 da İttihad-ı Osmanlı olarak dört tıbbiyeli genç tarafından atılır. 1/1 nolu üyesi ve örgütün kurucusu İbrahim Temo'ya (1989, s. 15) göre artık dört el birbirine kavuşmuştur. Bu dört kişiden ikisi, İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet, Kürt kökenlidir. Daha sonra da pek çok Kürt, cemiyetin içinde yer almıştır. Kuruluşundan itibaren Kürtler ya da Kürt kökenli kişiler cemiyette önemli roller üstlenmiştir (Jwaideh, 2014, s. 208).

İTC'de siyaset yapan Kürtler, daha çok İstanbul'da yaşayan aristokrat ailelerin çocuklarıydı ve II. Abdülhamit'in kurmuş olduğu Aşiret Mekteplerinde veya askeri tıp okulunda okumuş öğrencilerdi (Örs, 2013, s. 65). Burada şunu hatırlatmakta yarar vardır: II. Abdülhamit, 1892 yılında “Aşiret Mektebi Humayun” adıyla kurduğu okullarda önde gelen aşiret çocuklarının İstanbul'da eğitim görerek merkezle bütünleşmelerini ve aşiretleriyle merkez arasında köprü işlevi görmelerini amaçlamıştır (Rogan, 2001, ss. 13-14). Oysa II. Abdülhamit'in Aşiret Mektepleri ve Hamidiye Alayları gibi uygulamaları, merkezileşmenin tersine, aşiret mekteplerinde eğitim alan aşiret çocukları zamanla Kürt milliyetçiliğinin öncülüğünü yapacak bir Kürt seçkin sınıfını oluşturmuştur (Kızıldağ Soileau, 2017, s. 94).

İTC'nin ülke yönetimine gelmesi imparatorluğu oluşturan Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler gibi etnik toplulukların Osmanlı kimliği altında tek vücut olma, eski kırgınlıkları unutup dayanışma duygusu ile yeni bir kardeşlik ruhu oluşturma havasıyla karşılanmıştır. Ancak bu hava uzun sürmemiştir. Çünkü her topluluk bir etnik milliyetçilik duygusu altında faaliyet yürütmüştür. Bu da Jön Türkleri kaygıya itmiş, ayrılıkçı taleplere karşı tedbire zorlamıştır (Jwaideh, 2014, s. 210).

Başlangıçta Kürt milliyetçilerinin de desteklediği İTC, 23 Temmuz 1908 tarihinde düzenlediği Jön Türk darbesiyle Sultan II. Abdülhamit'i etkisizleştirmiş ve bir yıl sonrada da tahttan indirmiştir.

Milliyetçi Kürt seçkinleri de İttihatçılarla yakın ilişkide olmuştur. Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdulkadir, Bedirhan ailesinden Emin Ali Bedirhan, Şerif Paşa, bunlardan birkaçıdır. Seyit Abdulkadir, senatonun karşılığı olan "Ayan Meclisi" başkanlığına seçilmiş; Kürt dernekleri açılmış; gazeteleri yayımlanmıştı (Kahraman, 2003, s. 49). Ancak İttihatçıların devleti kurtarmak amacıyla çıktıkları yolda diğer etnik unsurların milliyetçiliklerini aşacak ve anayasal çerçevesi çizilmiş bir Osmanlı yurttaşı yaratmak çabalarının uygulamadaki güçlüğü ya da olanaksızlığı görüldükçe sıcak ilişkiler de ortadan kalkmaya başlamıştır. Jön Türkler bu fikri tamamen ikinci plana atarak özgürlük ya da temsil olanaklarını artırmak yerine devleti kurtarmayı öne almıştır (Hanioglu, 1995, s. 72).²

Doğu bölgelerindeki Kürt aşiret liderleri ve seçkinleri, gücün ellerinden kayıp gitmesinden dolayı İTC ile anlaşmazlığa düşmüştür. Bu kişiler, İTC'nin reformlarından ziyade kendi çıkarlarına odaklanmıştır. Ancak durum İstanbul'daki Kürtler açısından daha farklıydı... Başkentteki Kürt ileri gelenleri başlangıçta İTC ile iyi ilişkiler içindeydi. Cemiyet, Doğu bölgesindeki Kürt aşiretlerinden destek almayı başaramamasına karşın, Kürt entelektüelleri İTC'yi desteklemekteydi. İlk zamanlarda etnik ve dini azınlıklar kendilerini özgür bir şekilde ifade edebiliyordu. Ancak cemiyet içinde farklı etnik kökene sahip kişiler ya da topluluklar, özgürlükçülükle bağdaşmayan uygulamalara karşılık olarak giderek örgütten uzaklaşmaya başlamıştı (Örs, 2013, s. 73). İttihatçılar ise Osmanlı Devleti'nin birliğini sağlamaya çalışmaktaydı. Bu nedenle 1908, 1909 ve 1913'te kabul edilen programlarının eğitim bölümünde, Türkçenin devletin resmi dili olarak bütün Osmanlı uyruklarına öğretilmesi vardı (Arai, 2011, s. 77). Bunu da en geçerli gördükleri bir Türkçülük ideolojisi etrafında ortaya çıkan kültürel kuruluşları aracılığıyla yapmaya çalıştılar. Anadolu'nun pek çok yerinde Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Türk Ocakları (1912), Türk Gücü (1913) dernekleri açtılar ve dergiler, mitingler, toplantılar gibi aktiviteler düzenleyerek Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura gibi milliyetçi aydınlar aracılığıyla mesajlarını topluma ilettiler (Örs, 2013, s. 73).

Karşılığında da diğer etnik milliyetçi akımların ve Kürt milliyetçilerinin faaliyetleri artmaktaydı. İstanbul'un yanı sıra Doğuda da etnik milliyetçi faaliyetler, din adamları ve şeyhler tarafından tekkeler üzerinden yürütülmekteydi. Anadolu'da zamanla bu iki milliyetçilik, ayaklanmalar tezahürüyle karşı karşıya gelecekti. Kürtlerin Doğuda şeyhler üzerinden gelişen milliyetçiliği büyük kentlerdeki seçkin Kürtlerle birleştikçe ayaklanmalara tekrar tekrar kapı açılacaktı. Buna karşılık İttihatçılar bazı dini kurumların feshedilmesini savunan bir Türk milliyetçiliğine tutunacaktı (Olson, 1992, s. 38).

İTC, çökmekte olan devleti kurtarma girişimleri doğrultusunda çok sert merkezileşme ve Türkleştirme çabalarına girişmiş ve Anadolu'da iskân politikaları uygulamıştır. Balkanlardaki yenilgiyle birlikte Anadolu'ya getirilmek istenen göçmenlerin Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilmesi ve Kürtlerin de Ankara, Konya, Niğde gibi şehirlere sevki istenmekteydi. Bu da ayaklanmaları tetikleyecekti (Örs, 2013, s. 69). Şeyhler, Jön Türk

hükümetinin kendilerine hasım olduğu düşüncesiyle savaş süresince ve mütarekeden sonra defalarca ayaklanmalar çıkaracaktı (Olson, 1992, s. 40).

İstanbul'da ise Kürt etnik milliyetçileri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmayı tercih etmiştir. Kamuran Bedirhan gibi Kürt milliyetçilerinin de makalelerini basan Serbesti gazetesini yayımlamakta olan Mevlanazade Rıfat, bu fırkanın liderlerinden biridir. Rewanduzlu Fanizadeler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın genel sekreteridir. Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo da Mebusan Meclisi'nde muhalefet sandalyelerinde yer alan Osmanlı Demokrat Fırkası'nı kurmuştur. Ancak 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İTC'yi destekleseler de muhalif de olsalar birçok Kürt milliyetçileri anayurdu müdafaa etmeye dönük yurtsever davaya katılmıştır (Olson, 1992, s. 40).

Resmi kayıtlara göre Kürtler 1803'ten 1914 yılına kadar 12 defa ayaklanmıştır. İsyanların küçük ya da büyük olması sonucu değiştirmiyor ve sonunda isyanlar bastırılıyordu. Ancak II. Abdülhamit'in Kürtleri devlete bağlama ve parçalı tutma politikası artık işlemiyordu. Ayrıca Osmanlı'nın kendisi parçalanma sürecine girmişti. Devletin Anadolu'ya özellikle de Kürtlerin yaşadığı daha uzak bölgelere askeri güç yığacak imkânı bulunmuyordu. Savaş sonrasında Ortadoğu'nun siyasi haritası değişmişti. Bu yeni bir zamandı ve bu zamanda yeni devletler ortaya çıkıyor, Osmanlı'nın enkazı üzerinde 24 ayrı devlet kuruluyordu (Kahraman, 2003, s. 53). Artık son tutunacak güç olarak “şüphesiz ki bu millet-i hâkime ünvan-ı kazabi taşıyan Türkler” kalacaktı (Mehmetefendioğlu, 1993, s. 59). Kurtuluş Savaşı'nın önemli komutanlarından Kazım Karabekir Paşa da diğer komutanlar ve devlet kadroları gibi, parçalanmış Osmanlı Devleti'ni sadece Türklük bilincinin bir arada tutabileceğini düşünüyordu:

Ben zabıt arkadaşlara, açtığım yeni muhasebelerimde Fransa Büyük İnkılabından sonra artık milliyetçilik cereyanının her tarafa kök saldığını ve Osmanlı camiasında, Hıristiyanların çoktan bu mefkûreyi benimsediklerini, Arapların da Türkleri, katiyen sevmediklerini anlattım ve netice olarak dedim ki, eğer Makedonya elimizden giderse ve hususiyle o esnada vatanın diğer kısımlarında bir sarsıntı olursa, bizi kurtaracak biricik mefkûreyi Türklükte bulurum. Arnavut olsun, Arap olsun zabıtlar ancak Türk ordusunda bir melce bulabilirler. Bu devlete hizmet etmiş olan ve Türküm diyen Türk'tür. Ben en son bu çareyi düşündüm. (Karabekir, 2014, s. 61)

Yalnız Kazım Karabekir değil, esasında Osmanlı devlet aklı da böyle düşünmekteydi. Çünkü imparatorluğun toprak kayıpları hızla gerçekleşmekte ve devletin bunu engelleyecek gücü bulunmamaktaydı. İTC liderlerinden Dr. Nazım, Siyonist liderlere yazdığı mektupta, hiçbir imada bulunmadan açıkça şöyle diyordu: “İttihat ve Terakki Cemiyeti, tek Türk gücü olmayı merkezileşmeyi istiyor. Türkiye’de başka milletlerin vatandaşlarının olmasını istemiyor. Yeni bir Avusturya-Macaristan olmak istemiyor. Türk eğitim sistemi, Türk idari sistemi ve Türk yargı sistemi olan bölünmez bir Türk ulus-devleti olmak istiyor” (Üngör, 2016, s. 79). Gelecekte Türk devleti bundan asla taviz vermeyecek bir paradigmayı benimseyecekti. Kürtler bu savunma çemberinin içinde kalmaktaydı ve kaderleri Türklerin var olma kaderiyle birleşmiş gibiydi.

Kürtleri “kendimize mâl etme” fikri de daha Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamit bunun en açık örneğidir. Sultan II. Abdülhamit (1987, ss. 73-74), kendisinin kaleme aldığı Siyasal Hatıralarım adlı kitapta “Rumeli’de ve bilhassa Anadolu’da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel, Kürtleri yoğurup kendimize mâl etmek şarttır” ifadesini kullanmıştır. Aslında Abdülhamit, hatıratında “Batı’dan yüzyıl gerideyiz” derken, bu aralığın daha derin olduğunu biliyordu ve devletini kurtarmak için düşündüğü Anadolu’nun Türk yurdu hâline getirilmesi ve içindeki diğer unsurların da ya gönderilmesi -ki Hıristiyanlar için bu kesindi- ya da Müslüman olanların içeride ana milletle bütünleşmesiydi (Bozdağ, 1985, s. 47). Yine Abdülhamit’e göre, “Dostlara sahip bulunmak; İstiklali tamımıza muhafaza etmek,

her şeyi Türk cephesinden mütalaa etmek. Bu realist görüştür; Osmanlı İmparatorluğu'nu mahveden ideolojiye tepkidir" (Karal, 2011, s. 122). "Kürtleri kendimize mâl etme" politikası, İTC döneminde de yolunu bulmuş ve tehcir kanunu çıkartılmıştır. Kanununun 12. maddesinde de şöyle denilmiştir: Kürtler, ufak ufak kabilelere ayrılıp silahlarından arındırılarak değişik bölgelere gönderilecek ve orada genel nüfusun yüzde beşini geçmeyecektir. Kürt göçmenler, yerlerine geri gönderilmeyecektir (Akçura, 2009, s. 49). Bu, II. Abdülhamit'i deviren İTC ve onun muhalifi diğer Türk eliti için de geçerli bir yoldu.

Gerek eski kadro ve gerekse yeni kadro bir noktada birleşiyordu. O da devleti kurtarmak kaygısıydı. Onlar için önemli olan devletti; ulusu kurtarmak, diye bir davaları yoktu. "Devlet kurtulursa ulus da kurtulur" diye düşünüyorlardı (Tanyol, 1981, s. 18). Tanzimat'tan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar devam eden bu düşüncede devleti kurtarmak ön planda olduğu için bütün mücadeleler üst kadrolarda, yönetici aydınlar katında yürütülmüştü (Tanyol, 1981, s. 19).

İmparatorluğun parçalanmasını önleyebilecek ekonomik ve siyasal gücü elinde bulunduramayan Osmanlı Devleti yönetici eliti, her kademesiyle, büyük bürokrasisi ile devleti Türk anayurduna sıkıştırmaya çalışmaktaydı. Jön Türk liderlerinin en az yarısının doğup büyüdüğü ve Osmanlı'ya imparatorluk yolunu açan Balkan vilayetlerinin ve Ege adalarının yüzyıllar sonra 1911-1913 yılları arasında elden çıkması bir travmaydı. Büyük bir imparatorluğu büyük toprak kayıplarından sonra Anadolu içlerine sığdırmak gerekiyordu. Jön Türkler, 1912'den sonra dikkatlerini Anadolu'ya yönelttiler. Bu nedenle, bu topraklardaki gayrimüslim ya da Müslüman olup güvensizlik veren toplulukları gözlem altına alarak onlara yönelik politikalar belirlediler (Zürcher, 2015, s. 187).

Genç Osmanlıların -özellikle Namık Kemal gibi vatanseverlik duygularını kabartan ve simgeleştiren öncülerin- ardından Jön Türkler ve İTC, Türk milliyetçiliğini ve giderek Türkçülüğü kurtuluşun odak noktasına koyarak gelecekteki devletin bitmek bilmeyecek mücadelesinin ideolojik altyapısını oluşturuyordu. İttihatçılara göre devleti kurtarmak, nüfusun tek güvenilir bölümünün, yani Osmanlı Müslümanlarının ve giderek Türklerin konumunu güçlendirmeye bağlıydı ve devleti kurtarma adına hareket etme iddiasının kendisi her türlü önlemi meşrulaştırmaktaydı (Zürcher, 2015, s. 183).

19. yüzyılın tümü boyunca ve 20. yüzyıl başlarında Müslümanlar Rusya, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi Hıristiyan devletlerin ele geçirdiği topraklardan göç ettiler ve veya göç etmeye zorlandılar. En nihayetinde bu insanlar Anadolu'ya yerleştiler. Öyle ki, bu göçmenler ve onların çocukları savaş sonrası nüfusun üçte ikisini teşkil ediyordu (Zürcher, 2015, s. 219).

Açık ki, Osmanlı içinden çıkan iki düzine devletin uluslaşma süreci ancak emperyalist ülkelerin desteği ve biçimlendirmesi ile Osmanlı'dan koparak gerçekleşebilmişti. Artık Türkler için tek bir gerçek vardı; "dış güçler ancak iç güçler sayesinde anayurdu parçalayabilir" yargısı...

İmparatorluğun dağılması sürecinde geliştirilen Türk milliyetçiliği, içinde geleceğin umudunu değil, kaygı, kuşku ve endişesini taşıyordu. Bu da savunmacı, yeri geldi mi, saldırgan olan bir milliyetçiliği besliyordu. Bu milliyetçilik anlayışında özgürlükçü ilkeler, eşitlikçi idealler gibi liberal değerler hiç yoktu. Devletin varlık yokluk mücadelesini veren bir milliyetçilikti bu. Böylece, diğer etnik toplulukların gelişen milliyetçiliğinin, Türk vatan sınırları olan Anadolu içlerinde gelişme ve hayat bulma şansı kalmıyordu. İç ve dış baskılar, krizler ve savaşlar, ulusun oluşum sürecini belirliyordu. İç ve dış düşmanlar vardı ve bunlar birlikte hareket etmekteydi. (Üngör, 2016, s. 106)

Nitekim II. Abdülhamit'e göre de fitnenin başı dışarıda idi (Bozdağ, 1985, s. 57). Şöyle diyordu: "Rus Muharebesi sırasında birer birer ve tecrübeyle öğrendim. Bir şey daha ortaya çıktı ki, dünyada yalnızız. Düşman vardır, fakat dost yoktur" (Bozdağ, 1985, s. 69).

Bir taraftan Anadolu dergisinin de 9. 10. ve 11. sayılarındaki yazıda, "yalnız şurasını tekrar edelim, Anadolu, yalnız Anadolu'dur. Anadolu, yalnız Türk diyarıdır. Anadolu, yekpare bir vücuttur; hiçbir cüz'i ayrılamaz. Anadolu haritasında, Kürdistan uydurulmuş, vehm edilmiş bir parçadır" denilmekteydi (Çınar, 2013, s. 115). Diğer taraftan, Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'nun doğusundan Hakkari, Zaho ve Süleymaniye kadar olan bölge idari olarak Kürdistan olarak anılmıştır (Ortaylı, 2009).

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA KÜRTLER

Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç gerekçesi sayılabilecek olan Sevr Antlaşması ve Kurtuluş Savaşı'nın bitimi kabul edilebilecek olan Lozan Antlaşması arasında geçen tarihi süreç Kürtler açısından da yaşamsal önemi olan bir dönemdi. Sevr, Türkler için ne kadar kabul edilemez ise, Lozan da milliyetçi Kürtlerin Sevr'deki konumlarına dönük beklentilerini içermemesi açısından o kadar hayal kırıcıydı. Arada geçen süre ise Kürtlerin siyasal alandaki gelgitlerini yansıtıyordu. Baskın Oran (2010, s. 30), dönemin koşulları dikkate alınarak değerlendirilmesi gereken Lozan'ın Kürtler açısından eleştirilmesine iki nedenle karşı çıkar: Birincisi, Lozan, Türkiye'nin kuruluş belgesiydi ve bu belgede Sevr'in tersine başka devletlerinin kurulmasının öngörülmesi mantıkdışıydı. İkincisi, "azınlıkların korunması" bölümüne Kürtler dahil edilemezdi çünkü o dönemde ayırım ölçütü milliyet değil dindi hem de "azınlıkların uluslararası korunması" konusu yabancı devletlerin müdahalesine zemin hazırladığı için tarihte büyük kayıplara neden olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918'de Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'ın ortaya koyduğu yenedünya düzeni ilkelerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti de büyük kayıp ve yenilgilerle ağır bir mütarekeye imza atıyordu. Osmanlılar mütareke şartlarını bahane ederek, Musul'u işgal eden İngilizler yüzünden bu coğrafyadaki Kürtlerin de kendi inisiyatifleri dışına çıkmasını engelleyemiyordu. Bu süreçte Wilson ilkelerinin 12. maddesinde öngörülen milletlerin serbest gelişim hakkının sağlanması ilkesini Kürtler ve Kuvayı Milliye hareketi kendilerine göre olumlu yorumlamaktaydı. "Adem-i merkezîyetçi" (yerinden yönetimci) bir yapıyla bu şartların uygulanabileceği düşünülmekteydi (Hakan, 2013, s. 44). Kürtler için Sivas ve Erzurum Kongreleri beyannameleri çerçevesi ve Kuvayı Milliye ile Ali Rıza Paşa hükümeti arasında imzalanan Amasya Mutabakatı ve devamında Mebusan Meclisi'nin kabul ettiği Misak-ı Milli, genel olarak Wilson prensiplerine uygundu.

"Fırat'ın doğusunda ileride belirlenecek olan Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve 27. maddenin 2. ve 3. fıkralarındaki tanıma uygun olarak saptanan Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde Kürtlerin sayıca üstün olduğu bölgelerin yerel özerkliğini, işbu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak altı ay içinde İstanbul'da toplanan İngiliz, Fransız, İtalyan hükümetlerin atadığı üç üyeden oluşan bir komisyon hazırlayacaktır" şeklindeki Sevr Antlaşması'nın Kürtleri ilgilendiren 62. maddesinin üçlü komisyon ve 64. maddesinin, Milletler Cemiyeti'ne Kürtlerin başvurma hakkı hükümleri sadece kâğıt üzerinde kalıyordu. Türk Millî Mücadele hareketinin bağımsızlık savaşında güçlü başarılar elde etmesi bu durumu fiilen bitiriyordu. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda "Kürdistan" ifadesi yer almamış ve Sevr Antlaşması'nın 62. ve 64. maddelerinin yazılmasına dönük sunulan gerekçeler bu kez dikkate alınmamıştır (Olson, 1992, s. 126). Kurtuluş Savaşı'na Kürtlerin katılımı da bu gel-gitleri yansıtmaktadır. Geleneksel olarak aşiretler temelinde bölünen Kürtler, Kurtuluş Savaşı'na büyük ölçüde destek vermiştir. 1921 Koçgiri ayaklanması istisnai bir durum

olarak kalmış ve kısa sürede bastırılmıştır (Demirel, 2012, s. 212). Ayrıca, örneğin, İtilaf devletlerinin Kürtlerden öte Ermenileri kayıracağına farkında olan Kürt aşiret reisleri Paris Barış Konferansı'na bağımsız Kürdistan talebiyle katılan Kürt delegasyonuna Türklerden ayrılmak istemediklerini beyan eden protesto telgrafları çekerek engel olmuştur (van Bruinessen, 2013, s. 411). Dahası, Mustafa Kemal aşiret reislerine Kürt Teali Cemiyeti gibi yapılardan çok daha fazla güven duygusu aşılamaı başararak Kürt Teali Cemiyeti'nin bağımsızlık ilanından vazgeçmesini sağlamıştır (van Bruinessen, 2013, s. 410).

Zira, Türkler, Kürtler ve diğer Müslümanlar için İslam daha bağlayıcıydı ve bu toplulukların birlikte hareket etmelerini sağlıyordu. Örneğin, 11 Nisan 1921'de Urfa'yı Fransız birliklerinden kurtaran milli kuvvetlerin çoğunluğunu Badıllı, Döverli, Seyhanlı, Bucak, Milli, İzoli, Vazihi aşiretlerinin mensupları oluşturuyordu. Antep cephesinde savaşıyan birlikler arasında Besni Kuvayı Milliyesi (Besnili Hasan Ağa komutasında), Kilis Kuvayı Milliyesi (Polat Bey komutasında), Birecik Kuvayı Milliyesi (Hasip Bey komutasında), Pazarcık Kuvayı Milliyesi (Paşo Ağa komutasında), Urfa Kuvayı Milliyesi (Binbaşı Pehlivanzade Nuri Beykomutasında), Beziği aşireti silahlıları (Bekir Ağa komutasında), Barak aşireti silahlıları (Mustafa Reis komutasında) bulunuyordu (Hürkan, 2010, s. 32).

Bölgedeki emperyalist güçlerin temsilcileri ülkelerinin çıkarı için yoğun faaliyet gösteriyordu. Kürtleri, ayrılıkçılık temelinde en çok teşvik edenler ise İngilizlerdir. Ancak Kürtlerin bölük pörçük olmaları ve Ermeni Tehciri esnasında pek çok saldırıya karışılmış olması, Batı kamuoyunun onlara sempati ile bakmamalarına yol açıyordu. Ermeni Tehciri sonucu geriye Kürtlerin coğrafyadaki ağırlıklı varlıkları ve güçleri kalmıştı. "Evet, ortada yalnız biz kalmıştık" diye yazmaktadır Ali Bedirhan, Mustafa Kemal'e mektubunda (Bedirhan, 2010, s. 49).

İngilizler, Kürtleri Türklere karşı kullanmak arzusundaydı ve Kürtlere Türk hâkimiyetindeki bir devlet içinde, kuşkusuz bir Türk olacak sultan-halifenin hükümranlığı altında muhtariyet vaat etmişlerdi (Olson, 1992, s. 46). Bir yanda Kuvayı Milliyecilerin tek ülkede birlikte yaşama fikri, diğer yanda büyük ülkelerin teşvik ettiği ve bir ulus-devlet olma olasılığının yarattığı ikilem Kürtlerin zor durumunu ortaya koyuyordu. Mustafa Kemal ise daha 18 Haziran 1919'da Edirne 1. Ordu Kumandanı Cafer Tayyar'a gönderdiği telgrafta şöyle diyordu:

Bütün Anadolu halkı milli bağımsızlığı kurtarmak için baştan aşağı tek vücut bir duruma getirilmiş ve istisnasız bütün kumanda heyetleri ve arkadaşlarımız yüksek bir fedakârlıkla ortak karar almışlardır... Bu yüce hedef için Müdafaa- i Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetinin kapsamlı adı kabul edilmiştir... İngiliz himayesinde bağımsız bir Kürdistan kurulması hakkındaki İngiliz propagandası ve bunun taraftarları da bertaraf edildi. Kürtler de Türkler de birleşti. (İba, 2013, s. 232)

Bölgedeki görevi boyunca Kürt ileri gelenleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye özen gösteren Mustafa Kemal, bu ilişkilerini sonraki yıllarda da devreye sokacaktı. Yıllar sonra Hukuk-u Beşer gazetesine gönderdiği bir yazıda "Yalnız kendi adıma bildiririm ki, benim Anafartalar'da, Kürdistan'da, Suriye'de bulunmakta iftihar ettiğim kahraman ordular, haydutlardan değil, soylu Osmanlı milletinin namuslu evlatlarından oluşuyordu" demekteydi (Hakan, 2013, s. 41).

Millî Mücadele'yi yürüten Kemalist kadro İTC'nin eski önderliğine ve anlayışına nazaran daha itidalli ve maceradan uzaktı ve anayurdun korunması hedefi, Misak-ı Millî ile sınırlandırılmıştı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin, yurtsever milletvekilleri temsil ettikleri milletin şartlarını "Millî Misak" (Ulusal Ant) başlığıyla bir bildirmede toplayarak 17 Şubat 1920 tarihinde dünyaya ilân etmişti. Ağaoğlu (2011, s.27) şöyle diyordu: "Türk milleti hiçbir kayda bağlı olmadan yeni bir devlet kurmaya karar vermiştir. Bu devletin temelini Türk milleti teşkil

edecektir.” Mustafa Kemal ise Nutuk’ta şunu söylüyordu: “Bir milletin kuvayı asliyesi kendi hayatını ve mevcudiyetini müdafaa içindir. Fakat kendi mevcudiyetini unutup da herhangi yabancı bir gaye için istimal etmek asla caiz değildir” (Arar, 1997, s. 37). Yine Mustafa Kemal fetihçi maceralara kapalı olarak anayurt savunması için şöyle sesleniyordu: “Fütuhat yaptık. Dünyayı almak istedik. Her zapt ettiğimiz yere Anadolu halkını gönderdik. Oralarda öldürttük. Avrupa’nın bir kısmını, Mısır, Irak’ı Hicaz’ı, Yemen’i müdafaa ve muhafaza için öldürdüğümüz Türk gençlerinin sayısını kim bilir?” (Arar, 1997, s. 43). Ayrıca diyordu ki, “Doğrusunu söylemek lazım gelirse bu dakikada emniyete şayan olan siyaset yalnız kendi mevcudiyetimize isnat etmektir” (Arar, 1997, s. 74).

Misak-ı Millî içinde ülkenin bağımsızlığının sağlanması ve devlet bütünlüğünün korunması üzerine şekillenen bu düşüncenin öncelikleri de buna göre olacaktı. Bağımsızlık için topyekûn direnişe olan gereksinim Mustafa Kemal öncülüğündeki Millî Mücadele hareketinin Kürtlerle ilişkisini sıkı tutmasını gerektirmekteydi. Mustafa Kemal, vilayetler temelinde özerkliğe günün koşullarına göre uygun bakarken, müstakil Kürdistan fikrine şiddetle karşı çıkıyordu (Hakan, 2013, s. 149). Bu fikri savunan Diyarbakır Kürt Kulübü ya da Kürdistan Teali Cemiyeti’nin faaliyetlerini yakından izletiyor ve gerekirse onlara karşı tedbirler uyguluyordu. Mustafa Kemal, Ocak 1923’te İzmit’te yaptığı basın toplantısında, “Bu yurdu yalnız Ermeniler istemiyorlar, Keldaniler, Asuriler, daha bilmem kimler bu hevese düştüler. Eğer bunların hepsine bir yurt vermeye kalkarsak bizim elimizde yurt kalmaz. Bizden o kadar çok şey istiyorlar!” diyordu (Arar, 1997, s. 43).³

Kurtuluş Savaşı’na destek veren Kürtler içinde bazı milliyetçilerin tek devlet çatısı altında yaşayacak olsalar da bazı beklentileri vardı. Türklerin ise buna sıcak bakmayacağı zamanla ortaya çıkacaktı. Öyle ki, Bedirhan, Mustafa Kemal’e “Öyle bir Kürdistan meselesi ki hükümetinizi, onunla meşgul olurken kararsızlıklara, tereddütlere, ricatlara ve yarım tedbirlere sevk ediyor” der (Ağaoğlu, 2011, s. 39). Mustafa Kemal’e göre de Kurtuluş’tan sonra yapılacaklar arasında önce “içişlerimizi” düzenlemek vardır.

Mustafa Kemal’in, Ankara ileri gelenlerine karşı yaptığı konuşmanın son kısmındaki açıklamadan anlaşılacağı üzere, 1919 yılı başında doğan Millî Mücadele, sadece “vatanın parçalanmaktan ve milletin esir olmaktan kurtarılması” amacına yönelmiş olduğu hâlde, 1919 sonunda “içişlerinin de düzenlenerek uygar uluslar yanında yer alma” amacına da yönelmek durumuna girmiştir (Goloğlu, 2008, s. 31). Kurtuluş’tan sonra siyasal devrimin ikinci aşaması kendini gösterdi (1922-1924). Birinci dönemde siyasal devrimin okları dışa çevriliydi ve emperyalizmi hedef almıştı. İkinci aşamada siyasal devrimin yönü içe çevrilir (Tanör, 1997, s. 10).

Esasında Mustafa Kemal ve arkadaşları kurtuluş savaşı için stratejik başlangıç alanı gördükleri Doğu’da Kürtlerle kurulacak ilişkinin bölgedeki emperyalist güçler nedeniyle sorunlu olacağını kavramaktaydı.

Gerek Kürtlere gerekse de Ermenilere, İngiliz emperyalizmine uygun olacak birer kukla devletin vaat edilmesi, çelişkili bir siyasetin izlerini barındırmaktaydı. İki uzlaşmaz vadin asıl gerekçesiye bölgeyi istikrarsızlaştırarak İngiliz kontrolü altında tutmaktı (Korkmaz, 2015, s. 19). Mustafa Kemal ise, “elverişsiz barış kurallarına karşı silahlı direnişte bulunabilmek için engelleri yıkma umudunu en çok veren cephenin Doğu Cephesi” olduğunun ayırına varmıştı (Goloğlu, 2008, s. 69). Bu temel anlayış doğrultusunda Mustafa Kemal, 16 Haziran 1919’da Kazım Karabekir’e gönderdiği telgrafta şöyle yazmıştı, “Ben Kürtleri de bir öz kardeş olarak bağrımıza basıp tekmil milleti bir nokta etrafında birleştirmek ve bunu bütün dünyaya Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim. Erzurum’daki tekmil

Doğu vilayetlerinin delegelerinden oluşan bir heyet bulundurmamak hususundaki fikir ve teşebbüsünüzü takdir ederim” (Atatürk, 1999, s. 17).

İstanbul’da kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa Hukuk Cemiyeti, Doğu Anadolu’daki mücadele için bir çatı olma işlevini gördü. Bölgenin için için kanayan ve bağımsızlıkçı talepleri körükleyen koşulları Batı’daki işgallerin karşısında dayanılacak sağlam bir sırt oluşturmaktaydı (Korkmaz, 2015, s. 21). Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri, asker-sivil iş birliği altında her türlü tehlikeye karşı silahlı koruma ve direniş tertip ve tedbirlerini almış, Millî Mücadele yolunda daha da hızlı ve güçlü çaba içine girmişti (Goloğlu, 2014, s. 13). Erzurum Kongresi örgütleyicilerinden Trabzon Muhafaz-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti de Anadolu’luların, yekvücut olan Türk ve Kürt sayesinde direnişi başarıya ulaştırabileceklerini beyan ediyordu (Goloğlu, 2008, s. 60). Nitekim Erzurum Kongresi’nin 2 Ağustos toplantısında alınan kararla kurulan ve Millî Mücadele’nin yürütme gücü niteliğinde olan Heyet-i Temsiliye önemli faaliyetini Kürt aşiretlerin katılımını sağlamak üzerine kurmuştu. Bitlis Mutki aşireti reisi Musa Efendi’nin Heyet-i Temsiliye’ye seçilmesi bunun bir göstergesiydi.

Mustafa Kemal, Doğu illerinde tanıdığı öteki aşiret reisleri ve şeyhlere de mektup gönderdi. 13 Ağustos’ta Bitlis’te Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi, Şırnaklı Abdurrahman, Derveşli Ömer, Musaşlı Resul Ağalara, Bitlis Eski Mebusu Sadullah, Şeyh Mahmut, Nurşinli Şeyh Ziyaeddin efendilere ve Garzan’da aşiret reisi Cemil Çeto Bey’e Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğü ile kongre sonunda yayımlanan bildirgeyi göndererek yurtseverlik duygularına dokunan deyimlerle tez elden bölgelerinde teşkilat kurmalarını istedi (Goloğlu, 2008, s. 123).

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi’ne katılmayan ya da katılmayan Kürt ileri gelenlerinin delegasyon olarak gönderilmesi için 28 Temmuz 1919’da “Muhterem Diyarbakır Valisi Faik Ali Beyefendi’ye” başlıklı telgrafında şunları yazmıştı: “Fakat şimdi asıl Sivas Kongresi toplanmak üzere olup, her taraftan delegeler yola çıktığından, bütün vatanın emellerine ve mukadderatına katılmak için; Diyarbakır vilayetinden seçilmiş bulunan kıymetli delegelerin Sivas’a gönderilmesi vatani bir gerekliliktir” (Atatürk, 1999, s. 247). Mustafa Kemal, Norşinli büyük şeyhlerden Şeyh Ziyaettin Efendi’ye mektubunda, “Acı olayların tesiriyle her tarafta teşekkül eden millî ve vatanî cemiyetler delegelerinden mürekkep olmak üzere Erzurum’da toplanan bir kongre ile ‘Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ kuruldu ve millî birliğimizi dâhili ve harice karşı temsil etmek üzere bir Heyet-i Temsiliye kabul edildi. Bu hususa dair bir beyanname ve nizamnamelerden yüce kişiliğinize takdim ediyorum” diye yazdı.

Mustafa Kemal’in ve Heyet-i Temsiliye’nin çabalarına karşılık, İngilizlerin sömürge görevlisi Binbaşı Noel’in örgütlenmesi, İstanbul hükümetinin talimatlarıyla bir kısım Kürt aşiretlerinin, Sivas Kongresi’ni engelleme niyetleri, kurtuluş hareketlerinde ciddi kuşkular yarattı. Bedirhanilerin refakatinde yolculuk eden Noel’e, Diyarbakır Kürt Kulübü’nün kapatılması sürecinde ismi geçen Cemil Paşazade Ekrem Bey’in de iştirak etmesi ve bu heyetin Malatya Mutasarrıfı Halil Bedirhan’a misafir olmaları, Kongrenin bu seyahat konusundaki endişelerini iyice arttırmıştı. Seyahatin Kürdistan Teali Cemiyetince desteklenmesi ve Cemiyet adına Paris’te ulunan Şerif Paşa’nın beyanlarının Kuvayı Milliye cephesinde yarattığı rahatsızlık, bu gelişmeyi daha da önemli kılmıştı (Hakan, 2013, s. 246).

Buna karşılık, Mustafa Kemal gelişmelerin akabinde, 15. Alay Kumandanı İlyas Bey’e Sivas’tan çektiği telgrafta, “Kürtlük cereyanının kökünden sökülüp atılması ve firari hainlerin İngiliz parasıyla Kürtleri aldatarak Padişah ve asker aleyhine sevke çalıştıkları, bunlara uyanların aman verilmeden ve merhamet edilmeden imha edileceği” talimatını veriyordu (Atatürk, 1961, s. 962). Görüldüğü üzere, İstanbul hükümetinin Kuvayı Milliye’ye yönelik

husumetinden ve Sivas Kongresi'ne engel olma isteğinden kaynaklanan bu gelişme bölgedeki Kürtleri, Kuvayı Milliye'nin hedefi hâline getirmiştir (Hakan, 2013, s. 257).

Mustafa Kemal bu gelişmelerin ardından anayurtta bulunan ve nüfusun önemli bir kesimini oluşturan Bektaşî ve Alevî topluluğunun temsilcilerinden Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi Şeyhi Sali Niyazi Baba ve Tekkenin Postnişini Çelebi Cemaleddin Efendi'yi 22 Aralık 1919'da ziyaret ederek Çelebi Cemaleddin Efendi'nin evine misafir olur. İkili düşünce birliğine varır ve Cemaleddin Efendi millî harekete katıldığını, Kuvayı Milliyeciliği kabullendiğini, hemen kendi adamlarına gerekli emri vereceğini bildirir (Goloğlu, 2014, s. 5). Kürtlerin güvensizliğe neden olan tutumuna karşılık, Bektaşî-Alevî topluluğunun desteği böylece sağlanır.

BİRİNCİ VE İKİNCİ MECLİS'TE KÜRTLER

Yerel kongreler ve ardından Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Doğu illeri adına gelen temsilcilerin sayısı fazladır. Birinci Meclis'in içindeki Kürt mebusların sayısı da 70 kadardır. Bu Meclis'e seçimlere katılmayan bazı Kürt ileri gelenlerinin Mustafa Kemal tarafından mebus olarak çağrıldığını görmekteyiz. Millî Mücadele yıllarında yapılan 1920 Seçimi ile Şeyh Said Ayaklanması başlamadan önce yapılan 1923 Seçimlerinde Meclis'te Doğu'nun bölge insanlarıncı temsil edilmesine özen gösterilmiştir (Demirel, 2012, s. 219). 1920-1923 arasında bu bölgeyi temsil etmek üzere seçilen her dört milletvekilinden üçü, anadili Kürtçe olanlarının oranının yüzde 20'nin üzerinde olduğu il ve ilçelerde doğmuştur (Demirel, 2012, s. 220).

Millî Mücadele yıllarıyla Cumhuriyet'in ilanını izleyen birkaç yıl içinde milletvekilleri Türklerin ve Kürtlerin dayanışmasını sık sık vurgulamıştır. "Kürt" sözcüğü milletvekillerinin Meclis'te sık sık kullandıkları bir sözcük idi... Örneğin, ilk Meclis döneminde 18 Kasım 1920'de Dersim Mebusu Hasan Hayri (Konko) Bey Dersim'de iki unsur bulunduğunu, halkın üçte ikisinin Kürt, kalan üçte birinin Türk olduğunu söylüyordu. Aynı gün Bitlis Mebusu Yusuf Ziya (Koçoğlu) Bey "Kürtler bu Meclis'e karşı fena fikir besleyemezler. Bütün fena fikirler oralarda tesir görmez" diyordu. 2 Aralık 1922'de Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey "milletin kürsüsü olan Meclis'te yegâne söz sahibi Türk ve Kürt olacaktır" diyerek Türk ve Kürt birlikteliğini vurguluyordu (Demirel, 2012, s. 228).

Kurtuluş Savaşı'nı yöneten siyasal yapı, 1919 Aralığında seçilen ve İngiliz işgal güçleri tarafından 16 Mart 1920'de basılıp dağıtılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Ankara'ya gelebilen üyeleri ile Anadolu'da her sancakta seçilen beşer yeni temsilciden oluşan; başlangıçtaki toplam üye sayısı 426 olan Büyük Millet Meclisi'ydi (BMM). Seçilenlerin 139'u Doğu ve Güneydoğu'daki yerleşim birimlerini temsil ediyorlardı. Açıldığı 23 Nisan 1920'den 1 Mart 1921'e kadar geçen sürede Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'le birlikte hareket eden ve 10 Mayıs 1921'de Anadolu Müdafaa-i Hukuk Grubu'na dönüşen Birinci Grup üyeleri arasında Doğu ve Güneydoğu'nun temsilcilerinin sayısı 64 idi. Birinci Meclis'te Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet eden İkinci Grup üyeleri arasındaki Doğu ve Güneydoğu'nun temsilcilerinin sayısı 16 idi (Hürkan, 2010, s. 212). Diğer kalanlar ise bağımsızlar ya da Meclis'e seçilip de gelmeyenlerdi. Bununla beraber Birinci Meclis'te (1920-1923) nüfusuna göre temsilci açısından beşinci sırada olması gereken Doğu Anadolu Bölgesi, seçim kanununda nüfus ilkesi göz önüne alınmadığı için açık arayla ilk sırayı almıştır. Dolayısıyla, Birinci Meclis Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusunun çok ötesinde bir sayıyla temsil edildiği bir meclis niteliğini taşımıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde doğmuş olanlar yüzde 17,1'lik oranla bu Meclis'te en kalabalık grubu oluşturmuştur (Demirel, 2012, ss. 181-182). Aynı süreçte bir kısım milliyetçi Kürt aydın ve ileri gelenlerinin sömürgeci ülkeler üzerinden Kürdistan sınırları oluşturma çabaları, San Remo Konferansı'na ve Sevr Antlaşması'na yansımıştı. Bu çabalar, Kurtuluş

Savaşı ve sonrası Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde bazı Kürtler ile yeni devlet arasındaki güvensizliğin temelini oluşturacaktı.

San Remo'nun 5 sayılı eki Kürdistan sınırlarını çizerken, 5 sayılı ekin 3. maddesi de Milletler Cemiyeti'nin Kürtlere başvuruları hâlinde kendilerini yönetme hakkını tanıyacağı ve Türk hükümetinin de bunu kabul edeceğini öngörmekteydi. Nihayetinde San Remo'nun 5 sayılı eki, Sevr Antlaşması'na 62. madde ve 5 sayılı ekin 3. maddesi de 64. madde olarak girmişti. Antlaşma, Ankara'daki BMM'de tepkiyle karşılandı ve hiçbir zaman uygulanmadı (Mumcu, 1994, ss. 29-31). Ancak çabaların bedeli Türkiye açısından ağır oldu. 1920 ve 1930'lu yıllarda iç çatışma benzeri bir ortam yaşandı. Bu durum büyük askeri harcamalara insan kayıplarına yol açtı (Tunçay, 2015, s. 134). İlk kıvılcımı Koçgiri'de görülen isyan girişimleri İkinci Meclis döneminden 1940'lara kadar devam edecekti. Londra'da ve San Remo'da, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin yazgısını belirlemek için toplantıların yapıldığı günlerde Ankara hükümeti Koçgiri ayaklanması ile uğraşmak zorunda kalmıştı (Mumcu, 1994, s. 35). Sivas Valisi Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran, 1982, s. 77) anılarında "Askerle çemberlenen köyler ahalisi söylentilerin doğruluğuna, yani Kürtlerin tenkil edileceğine inanarak hayatlarını kurtarmak için köylerini, evlerini terk ederek dağlara sığınmaya mecbur olmuşlardır" der.

Olaylar, Meclis'te sert tartışmalar yaratmıştı. Meclis Soruşturma Kurulu, Nurettin Paşa'nın görevden alınmasına ve yargılanmasına karar vermişti. Mustafa Kemal, Meclis'te Nurettin Paşa'ya verilen cezanın biraz ağır olduğunu dile getirmiş ve konunun "gereği kadar soruşturulmasını" istemişti (Mumcu, 1994, s. 43). Fakat Koçgiri ayaklanması, Ankara hükümetinin siyasetine yön verdi ve bu da milliyetçi hükümetin "Doğu meselesi" ile meşgul olma yolundaki ilk çabalarına yansdı (Olson, 1992, s. 68). Karşılıklı güvensizlik İTC dönemini aratmaz oldu. Dersimli bir ağanın ağzından aktarılan bir söz, durumu pek güzel özetlemektedir: "Vali Paşa bizi aldatıyor, biz de Vali Paşayı!" (Uluğ, 1932, s. 75).

BMM'nin ikinci dönemi 11 Ağustos 1923 günü açıldı ve meclis başkanlığına yine Mustafa Kemal, ikinci başkanlığa ise Ali Fuat Paşa seçildi. 23 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması BMM tarafından onaylandı. Eylülde de (resmen tescili için başvurulması 11 Eylül 1923), seçimden önce açıklandığı gibi, Halk Fırkası kuruldu. İkinci Meclis döneminde 19 Mart 1924'te Ergani Mebusu İhsan Hamit (Tigrel) Bey Musul sorunu vesilesiyle Türk ve Kürt dayanışmasını şu sözlerle ifade ediyordu:

Musul ahalisinin yüzde ellisini Türkler, yüzde otuzunu Türklerden hiçbir vakit ayrılmak istemeyen ve bunun taziyatına rağmen istiklal vermek için İngilizler tarafından vaki olan mevaide rağmen hiçbir surette İngilizlere boyun eğmeyen Kürtler teşkil eder (Bravo sesleri). Daima ilelebet Türkler ve Kürtler Türkiye'nin istikbalinin müttehit ve mütesanit olarak hareket edeceklerdir (alkışlar). (TBMM, 1985a, s. 744)

Bir arada olma çabalarına karşın Kürt milliyetçiliği Doğu'da etnik temelli bir ideoloji hâline gelmekten geri kalmıyordu. Bu da Türkiye Cumhuriyeti ile Kürtler arasındaki ilişkilere olumsuz yansıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde zayıf olan bu milliyetçilik, Kurtuluş Savaşı'nın ardından bir dizi ayaklanmaya ve muhalefete yol açtı (Bozarslan, 2014, s. 89). Cumhuriyet'in 1923'te kurulması ve giderek gücünü pekiştirmesine karşın bu süreçte Kürt ayaklanmalarının art arda çıkmasının açıklanması oldukça zordur. Cumhuriyet'in, Kürtlere sistematik bir baskısından söz etmek oldukça güçtür. Genç Cumhuriyet tam olarak Kürtlerin sorunlarıyla ilgilenmemiş ve kendi varlık derdine düşmüş olabilirdi. Ancak yerel özerklikler olasılığı da yok sayılmamıştı. Mustafa Kemal 1923'te bile İzmit basın toplantısında vilayetler temelinde bir yerel özerklikler sistemini reddetmiyor; Ağustos 1924'te yani Şeyh Sait ayaklanmasından önce Diyarbakır'da bir Kürt delegasyonu devlet temsilcileriyle görüşüyor ve ılımlı milliyetçi taleplerini sunabiliyordu (Bozarslan, 2014, s. 103). Ancak, kısa süren Koçgiri

ayaklanmasından hemen hemen iki yıl sonra Kürt subaylar Erzurum’da toplanarak bağımsızlık için ayaklanmanın yollarını arıyorlardı. 4 Eylül 1924’te Beytüşşebap’ta başlatılan ayaklanmayı 1925 Şubatından Nisan’a kadar süren Şeyh Sait ayaklanması takip edecekti (Olson, 1992, s. 104). Her iki isyana yol açan olaylardan sorumlu olan ayrılıkçı-milliyetçi Kürt örgütü Civate Azadi Kurd (Kürt Özgürlük Cemiyeti) idi (Olson, 1992, s. 72).

Azadi’nin, en azından, 1924 Kasım’ı sonlarında üç ana amacı vardı. Bunlar Kürt subaylar tarafından şöyle ifade edilmişti: Kürtleri Türk baskısından kurtarmak; Kürtlere özgürlük sağlayarak ülkelerini geliştirmek için bir fırsat vermek; Kürdistan’ın tek başına ayakta duramayacağını farkında olarak İngiliz desteği sağlamak (Olson, 1992, s. 76). Kürt subaylar bu amaca ulaşmak için, Britanya ile dostluk bağları kurmak ve destek sağlamakla görevlendirilmişti. Türkler, Azadi’nin ve faaliyetlerinin tamamıyla farkındaydı (Olson, 1992, s. 76). Bununla birlikte, Beytüşşebap ayaklanmasının hemen sonrasında bile Ankara’nın Şeyh Sait ayaklanmasından önce yerel yönetimin yolladığı ve büyük tehlikeye işaret eden telgrafların çok üstünde durmadığı belirtilmelidir.

Üç yıl önce Yunanlara karşı kazanılan zaferin coşkusunun Kemalist yönetimi mutlak biçimde hem halk desteğine sahip olduğuna hem de ülkede radikal bir muhalefetin bulunmadığına inanmaya yönelttiği açıktır. İngiliz diplomat R. C. Lindsay’e göre isyan, Kemalist yönetim için kesinlikle “korkunç bir şok” yarattı; çünkü ancak ayaklanmadan sonra Kemalist yönetim Türkiye’nin doğusunda bir Kürt milliyetçiliğinin var olduğunu anladı (Bozarlan, 2002, s. 106).

KÜRT AYAKLANMALARI VE DOĞU RAPORLARI

Tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde de merkezi hükümet tarafından değişik aşiret reisi, ağa ve beyler tarafından yönetilen Kürtler kendi aralarında da parçalanmış, bölünmüştü (Heper, 2015, s. 117).

Kurtuluş Savaşı yıllarında Kürtler genel olarak ülkenin kurtuluşu yolunda Türklerle birlik olmaktan geri durmamıştı. Örneğin; Dersim Milletvekili Diyap Ağa, Yunan saldırısı karşılığında Meclis’i Ankara’dan Kayseri’ye taşıma teklifine kürsüden, “Efendiler biz buraya savaşıma ve ölmeye mi, yoksa burayı bırakıp kaçmaya mı geldik?” demiştir. Keza Lozan Barış Konferansı’na Kürt milletvekilleri güçlü destek sunmuştur. Savaştan sonra Türk delegasyonu Türkiye ile müttefik kuvvetler arasında Türkiye’nin geleceği hakkında anlaşma sağlanacak olan Lozan Barış Konferansı’na hareket etmek üzereyken bazı Kürt milletvekilleri delegasyon üyelerine, “Kürtler ile Türkler arasındaki güçlü bağlardan” söz etmişler ve Lozan görüşmeleri sırasında bu gerçeği unutmamalarını istemişlerdir (Heper, 2015, s. 181).

Buna karşılık Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı başlangıcında da Kürtlerle ayrılmaz bir birlik olma yolunda onlara bir takım hak ve ayrıcalıkların verilmesinden yana olduğu belirtmekten geri kalmamış; 13. Kolordu Komutan Yardımcısı Ahmet Cevdet Paşa’ya ve Doğu ve Güneydoğu’daki diğer yüksek rütbeli subaylara gönderdiği bir telgrafta bu konudaki görüşünü şöyle açıklamıştır: “Kürt kardeşlerimizin devlete bağlılığını arttırmak, refahını ve gelişimini sağlamak için, Osmanlı Devleti’nin parçalanmaması koşuluyla, onlara her türlü hak ve ayrıcalık vermekten yanayım” (Heper, 2015, s. 185). Ayrıca Haziran 1920’de Güney Cephesi Komutanı Nihat Anılmış Paşa’ya şu notu göndermiştir: “Kürtlerin yaşadığı bölgelerde, yavaş yavaş yerel bir hükümet kurmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz. ... Kürtler o zamana kadar yerel hükümet hazırlıklarını tamamlayabilirler. (...) Yerel hükümetle ilgili politikamızın (...) genel çizgileri, Kürtleri sivil ve askeri görevlere getirerek onların gönlünü almak ve Kürt liderleri bize bağlayan bağları kuvvetlendirmektir” (Heper, 2015, s. 185). Mustafa Kemal’in bu düşüncelerini ifade

etmesinin ardından illerin kendi yerel işlerinde özerk olduğuna 11. maddesi ile hükmeden Teşkilatı Esasiye Kanunu, yani 1921 Anayasası kabul edilmiştir.⁴

Kürtleri kazanma politikası izleyen Kemalist yönetim, Koçgiri ayaklanmasından sonra üst üste iki af çıkardı. Mustafa Kemal'in isteği üzerine Meclis, ayaklanma lideri Alişer ve Dersimli Baytar Nuri dışındaki bütün Sivas mahkûmlarının affına ve Sivas'taki Harp Örfi Divan'ının kaldırılmasına karar verdi. İkinci bir kararla da yine Alişer ve Dersimli Nuri dışında, Alişan Bey ve arkadaşları da Dersim'den çıkmaları koşuluyla af kapsamı içine alındı (Dersimi, 1996, s. 164).

Kürtlerin çoğunluk olduğu bölgelere mahalli özerklik verilmesi programının, 30 Ağustos Zaferi'nden sonra da bir süre geçerliliğini koruduğu görülür. Saltanat 30 Kasım 1922 günü kaldırılmış ve fiilen var olan Cumhuriyet'in resmîleştirilmesi sürecine girilmiştir. Bu arada yeni devletin ve toplumun nasıl düzenleneceği konusu da gündemdedir. İşte bu koşullarda, Mustafa Kemal, 16-17 Ocak 1923'te, İzmit basın toplantısında Kürt meselesine çözüm olarak 1921 Anayasası'ndaki özerklik düzenlenmesini göstermiştir.⁵

Ancak Mustafa Kemal, Musul sorununun içteki Kürtleri de olumsuz etkileyebileceğini öngörmekte ve bunun gelecekteki tehlikelerine işaret etmekteydi. 23 Temmuz'da imzalanan Lozan Antlaşması yeni devleti sağlamlaştırırken Doğu sorunu çözülememişti ve sömürge devletler tarafından elde bir kart olarak tutuluyordu. Cumhuriyet'i yöneten devrimci kadro için bu sorunun giderek ülkenin birlik ve bütünlüğü gayesini tehlikeye düşüreceği kaygısı yerleşmişti. Dönemin Dışişleri Bakanı ve Heyet Başkanı Tevfik Rüşdü (Aras) Bey, Milletler Cemiyeti'ndeki konuşmasında bu hususa değiniyordu. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf (Orbay) ise, Meclis'in 8 Aralık 1923'te yapılan gizli oturumunda "Türk ve Kürt milletleri birlikte yaşayacak" diyerek başladığı konuşmasında uyarıda bulunuyordu:

İngilizler (...) bir Kürdistan meselesi meydana çıkardılar. Memleketimizi Kürtlük ve Türklük namı altında ikiye ayırmak gayesini Umumi Harp zamanından başlayarak Millî Mücadelemiz esnasında durmadan ve ısrarla takip ettiler. Fiiliyata geçtiler ve milyonlar serptiler ve ayrılıkçılığı aşlamak istediler... Türkiye milli hududuna sahip olacaktır ve Türk-Kürt milletleri bir olarak yaşayacaklardır ve haysiyetlerini, şereflerini dünyaya göstereceklerdir. (TBMM, 1985b, s. 318)

Bu dönemi daha sonraları 31 Mart 1969'da değerlendiren Atatürk'ün yakın silah arkadaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de Kürtlerin Millî Mücadele'ye katılımlarını "kendi vatanlarını tehlikeye maruz gördükleri için katıldıklarını ancak 1925 yılında başlayan Şeyh Sait ayaklanmasının bu istikametten ayrılmasına yol açtığını" belirtir ve şöyle devam eder:

Sevr Antlaşması ile Kürtler, Türkler gibi kendi vatanlarını tehlikeye maruz gördüler. Çünkü Sevr Antlaşması hükümlerine göre, Doğu Anadolu'da Ermenistan hududu bitişiğinde bir Kürdistan Devleti kurulacaktı. Kürtler, Türk vatanının, kendileriyle beraber bilhassa Doğu'da, Ermeni tehlikesine maruz kalacağını biliyorlardı. Millî Mücadele'nin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra Lozan Antlaşması yapılırken de Kürtler vatansever olarak Türklerle beraber bulunmuşlardır. Kürtler, Ermeniler gibi Lozan'a gelip bize müracaat etmediler. Hatta biz Lozan'daki konuşmalarımızda milli davalarımızı "Biz Türkler ve Kürtler" diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik. Şeyh Sait İsyanı Kürtlerin bu umumi tutumundan ayrılan ilk işarettir. (İnönü, 1998, s. 72)

Kürtlerle Türkler arasında çatışmadan çok dayanışma duygusu vardı. Çünkü İslam ortak paydasında buluşuyorlardı. Tıpkı Çerkesler ya da Lazlar gibi... Nitekim Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Osmanlı yurtseverliğine dayanan ve İslami ortak payda ile birbirine bağlanan unsurların bir örgütlenmesiydi. Kürtlerin Birinci Meclis'te 70'i aşkın

milletvekili olması da bunun bir göstergesiydi. Bu anlamda Millî Mücadele dönemindeki isyanların çok çok azı Kürt aşiretleri tarafından çıkarılmıştı (Kirişçi ve Winrow, 2002, s. 84). Fakat bu durum çok sürmedi. 1924'te Nasturi ayaklanmasını bastırmada yardımcı olan Kürt ileri gelenleri ve Kürt komutanların örgütlenme hareketliliği başlayacaktı.

Bölgede bir ayaklanma çıkartmak ve bu yolda Musul konusundaki isteklerini Türkiye'ye kabul ettirmek amacıyla olan İngilizler, Nasturileri kışkırtarak bir ayaklanma çıkmasını hazırladılar. O günün çok güç şartları içinde yapılan bastırma girişimleri kesin sonuca ulaşamadı. Ayaklanmaların çoğu sınır dışına kaçtılar. İngilizlerin, Musul sorunu için yol açtıkları bu olay, siyasi ve askeri çok çetin çatışmalar sonucunda taraflarca kabul edilen sınırın gerisine çekilmekle sona ermiş kabul edildi. Bu ayaklanmada, İngilizler asileri desteklemekle kalmayıp uçaklarıyla da saldırılara katıldılar. Ayaklanma devam ederken İngiliz elçiliği 16 Eylül 1924'te Londra'ya yolladığı raporda. Kürt sorunun yeni Cumhuriyet'e büyük endişe verdiğini belirtiyordu. Görülüyordu ki, İngiltere olayları yakından izliyor, Nasturi ayaklanmasından elde edemediği amacı, daha yaygın bir olayla elde etmeyi düşünüyordu. (Baybars, 1975, s. 292)

Bütün bu gelişmeler Cumhuriyet'in Doğu sorununa bakışını belirleyecek politikaları gündeme getirecekti. 13 Şubat 1925'te Bingöl'ün Genç ilçesinin Piran köyünde patlayan silahlar, hem Doğu Anadolu'da geniş çaplı bir ayaklanmayı başlattı, hem de Türkiye'nin siyasi yaşamında radikal dönüşümlere yol açtı (Demirel, 2014, s. 75).

1922 yılında Osmanlı ordusundan kalmış Kürt subaylar Erzurum'da Kürt İstiklal Cemiyeti adı altında bir örgüt kurmuştu. Bu örgütün kurucularından bir kısmı ayaklanma hazırlığı yaparken Bitlis Mebusu Yusuf Ziya gibileri de İstanbul'a giderek, Mustafa Kemal muhalifi Terakkiperver ve diğer muhalif partilerle görüşmüştür. 1924 yılına gelindiğinde İhsan Nuri kumandasında başlayan ayaklanmayı 1925 yılı başında Şeyh Sait ayaklanması takip etmiştir. Cumhuriyet hükümeti olayları yakından takip edip ayaklanma hazırlıklarına meydan vermemeye çalışmıştı. Nitekim Şeyh Sait'in adamlarıyla birlikte gittiği Diyarbakır'a 30 km uzaktaki Piran köyünde çıkan çatışmayla ayaklanma başlamıştı (Dersimi, 1996, ss. 181-184). Ancak gerek Beytüşşebap ayaklanması gerekse Şeyh Sait isyanı sürecinde, gelişmeleri izleyen Cumhuriyet hükümeti, meselenin boyutu hakkında yeterli ciddiyeti göstermemiş ve Lozan Antlaşması'yla tescillenen zaferden sonra bir coşku ve rehavete kapılma durumu söz konusu olmuştu. 25 Şubat günü Başvekil Fethi Bey uzun bir açıklamayla Meclis'i durumdan haberdar etmiş ve "gerçek amaç Kürtçülüktür" diyerek şöyle konuşmuştur:

Bu isyandan maksadı da şeriatın temininden ibaret bulunuyormuş. Diğer bir vesikada alınan raporlardan birinde deniliyor ki; hadise Padişahlık, hilafet, şeriat, Abdülmecid'in oğullarından birinin saltanatını temin gibi irticakar bir propaganda pusidesi altında Kürtçülüktür (...) mütemadiyen ötede beride dolaştıkları işitilen ve kanunen tutulamayan Kürtçü tanınmış zevat tarafından fiiliyata teşvik vardır. (Bayrak, 1993, s. 275)

Fethi Bey hükümetinin ve muhalefetinin bu ayaklanmaları yerel çapta görmesi ve çok önemsememesi devrimin önderi Mustafa Kemal'in tepkisini çekmişti. Mustafa Kemal, Musul sorunuyla başlayan İngiliz destekli Kürt milliyetçiliğinin ülke içine de sirayet ettiğini görüyor ve bunun devrimin de sonunu getirebileceği endişesini taşıyordu. Bu kaygıyı İsmet Paşa (İnönü) ve arkadaşları da paylaşıyor; sert ve radikal önlemlere gereksinim olduğunu söylüyorlardı (Baybars, 1975, s. 305). Doğu sorununun sert tartışmalarla ele alındığı bir toplantıda Fethi Bey, Recep Bey'i (Peker) şu kısa beyanatıyla susturmuştu: "Yazık ki, idaresizliğiyle Kürdistan meselesini çıkararak bir insan, burada beni tenkit ediyor. Aldığımız tedbirler kâfidir. Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana boyamam." Bunun karşılığında toplantıya çağrılan Mustafa Kemal'in yanıtı, "Milletin elinden tutmaya lüzum vardır. İnkılabı başlayan tamamlayacaktır" olmuştu (Cebesoy, 1969, ss. 144-145). Sonuçta Fethi Bey'in istifasını takiben Mustafa Kemal'in onayıyla İsmet Paşa hükümeti kurulmuştu.

4 Mart 1925'te İsmet Paşa Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF ya da CHP) Meclis grubuna yeni kabine üyelerini açıklamış ve içişleri programı olarak iki maddelik teklifi sunmuştu. Birincisi, sıkıyönetim ilan olunan bölgelerde, İstiklal Mahkemelerinin kurulmasıdır. Ayrıca Ankara'da da bir İstiklal Mahkemesinin kurulması da bu madde içindedir. İsyan bölgelerinde alınan idam kararlarının ivedilik uygulanması öneriliyordu. İkincisi, ayaklanmaya dönük ve her türlü muhalefeti içeren basın yayın organları yasaklanabilecekti. Devrim kadroları, devrimi korumak için sert tedbirler alınmasından yanaydı ve öyle de oldu (Baybars, 1975, s. 305).

İsmet Paşa, Sivas Mebusu Halis Turgut'un sorusuna 7 Nisan 1925 günü Meclis kürsüsünde cevaben yaptığı konuşmada ayaklanma hakkında bilgi verirken asıl önlemlerin ayaklanmadan sonra alınacağını özellikle vurgulamıştı: "Bundan sonra asilerin herhangi bir ümide kapılmalarına mahal kalmayacak sarîh bir vaziyet karşısında bulunduğumuz doğrudur. Ancak harekât bitmemiştir. Devam ediyor, harekât kati safhasını bitireceğiz, ondan sonra tedbir-i idareyi ve ıslahiye arz edeceğiz" (Bayrak, 1993, s. 290).

İsmet Paşa'nın bu konuşmasından bir hafta kadar sonra Ordu karşısında yenilgiler alıp tutunamayan Şeyh Sait, Varto'nun güneyindeki Çarburh Köprüsü civarında askerler tarafından çevrilmiş ve derdest edilmiştir. İstiklal Mahkemelerinin görev süreleri sona erene kadar toplam 7.440 kişi tutuklanmış ve 660 kişi idam edilmiştir (Olson, 1992, s. 186). İsmet Paşa 9 Kasım 1925'te Meclis'te verdiği beyanatta ezcümle şunları söylemişti: "Yeniden iktidara geldiğimiz zaman, devletin kanun kuvvetinin vehim ve zaafa uğradığı görülmüştü. Her şeyden evvel Cumhuriyet'in kuvvetini göstermek lazımdı. İstiklal Mahkemelerinin faaliyetleri bilhassa hayırlı ve feyizli olmuştur" (Cebesoy, 1969, s. 181).

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 1924-28 döneminde girmiş olduğu 19 önemli hadiseden 17'si doğrudan Kürt ayaklanmalarına ve milliyetçiliğine karşıydı veya bunları bastırmaya yönelikti (Olson, 1992, s. 188). Oysa Kurtuluş Savaşı ve Birinci Meclis döneminde (1919-1921 sonu) Anadolu topraklarında Millî Mücadeleye karşı bir nedenle çıkan 23 ayaklanmanın sadece üçü Kürtler tarafından gerçekleştirilmişti. Diğer isyanlar Anadolu'nun iç ve diğer bölgelerinde Kürtler dışında çıkarılmıştı (Kirişçi ve Winrow, 2002, s. 84). 1919-1928 yılları arasındaki yaklaşık on yılda Birinci Dünya Savaşı'nın yenik ülkelerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin işgal altındaki topraklarından çıkmış olan Millî Mücadele hareketi 42 iç isyanla karşılaşmış ve sürekli Cumhuriyet'i korumak zorunluluğu hissedilmişti.

Konjonktür, uluslararası dengeler, bölünme kaygısı ile birlikte değerlendirildiğinde, bu yaklaşımın nedenleri konusunda göstergeler açıktır. Zira erken Cumhuriyet döneminde yeni kurulan devletin varlık-yokluk mücadelesi beraberinde birçok gelgitleri getirmiştir. Yüzyıllardan beri devam eden çok dilli, çok milletli, çok kültürlü Osmanlı bakiyesi ve geleneksel yapılar ile Fransız Devrimi'nden sonra gelişen milliyetçilik akımlarının etkisi arasında sıkışan yeni devlet seçkinleri, Osmanlı'nın yıkılışına şahit olmanın verdiği korku, endişe ve algılarla üniter/tekçi bir yapıyı tereddütsüz benimsemiştir. Bu nedenle, ülke sınırları içinde kalan çeşitli etnik unsurlara karşı bazı siyasal tasarrufları dönemin koşulları ve psikolojisinden bağımsız düşünmemek gerekir. CHP'nin ve devletin kurucu kadrosunun kuşkuculuğu, Kürtlere yaklaşımın da temelini oluşturuyordu. Doğu sorunun varlığının farkında olan ve Kurtuluş Savaşı'na önderlik eden kadronun asker ve sivil bürokratları da sorunu çözmek için niyet beyan etmekten öteye geçememişti.

10 Ağustos 1920 tarihli BMM oturumunda Mustafa Kemal, uzun konuşmasında Doğu Cephesi'nin durumunun değerlendirmesini yaparken kaygılarını daha o günden şöyle açıklıyordu:

Vakıa bize milliyetperver derler. Fakat biz öyle milliyetperverleriz ki, bizimle işbirliği eden bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milletlerinin gereklerini tanırız. Bir bizim milliyetçiliğimiz her halde bencilce ve gururluca milliyetçilik değildir ve özellikle biz Müslüman olduğumuz için, Müslümanlık yönünden bizim ümmetçiliğimiz vardır ki, milliyetçiliğin çizmiş olduğu sınırlı bir çemberi sonsuz alana dönüştürür (...). Memleket ve milletimizi kurtarabilmek için, memleketin ahengini, intizamını sürdürmek gerekir. Her tarafta çeşitli kafaların, beyinlerin, vücutların teşebbüsü, memleketin içinde çeşitli akımlar, çeşitli durumlar doğurabilir. Hâlbuki efendiler; biz her yönden, dıştan ve dışın etkisiyle içten sonsuz saldırılar, hücumların etkisi altındayız. Bu durum içinde bizim için esas, sessizce birliği muhafaza etmektir. (İleri, 2014, s. 184)

Aynı şekilde tam bir ay sonra 10 Eylül 1920’de Doğubayazıt’taki II. Tümen Komutanı, aynı zamanda Van Vali Vekili Cavit Bey’in Doğu Cephesi Komutanlığı’na yazdığı şifreli telgraf da devlet erkânının Doğu’ya bakışı açısından önemlidir:

Anadolu’nun birçok yerlerinde ve özellikle Doğu bölgesinde halk bunca yıldır hükümeti kendisinden ayrı ve yabancı tanımış ve bilmıştır. Hükümetin işini, kendi öz işi değilmiş, kendi esas vatanına ait bir sorun değilmiş gibi görüyor. Bu yüzden her şey bozuk gidiyor. Her işte zor ve baskı gerekiyor ve her bir kusur ve noksan hükümet ve hükümet memurlarına yükleniyor. Özellikle bazı kötü ve alçak kişiler dahi ortaya çıkınca iş isyan derecesine bile geçiyor. Bu ayrılık ve yabancılaşma ve haksız suçlama hislerini yok etmek için (...) ortaklaşa ve kardeşçe buldukları ve memur oldukları bölgenin çıkarları ve ırk ve alışkanlıklarına göre Şura usulüyle idare işlerini yürütebilmeleri ve maliye, adliye ve kolluk işlerinin de iş bu karmaşık ve yumuşak şekilde basitleştirilmesini en kısa ve en olumlu yol olarak kesin kanaatle söylüyorum. Ve bu sayede Kürtlük vesaire gibi ayrılık eğilimlerine de son verileceğini ümit ediyorum. (İleri, 2014, s. 188)

Osmanlı Devleti yıkılırken, Cumhuriyet kurulurken ve büyürken de buna göre yönetimler biçimlenecekti. Bu nedenle geleneksel idareler 100 yılı aşkın bir süredir ülke yönetiminin vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. Nitekim Kemalizmin temsilcisi CHP de bu döngüyü kıramadı. Oysa CHP’nin bu döngüyü bütün olağanüstü koşullara karşın Cumhuriyet’in devrimcilik ateşi sönmeden kırabileceği iddia edilebilir. Belki de devrimci kadro devlet eliyle “yukarıdan aşağı devrimcilik”⁶ anlayışının ötesine geçerek toplumla daha güçlü bağlar kurma olanağı bulabilseydi, feodallık ve geleneksellik döngüsü kırılabilirdi.

Takriri Sükûn Kanunu’yla başlayan parti içi sert tartışmalar Doğu sorununda partinin ve devletin izleyeceği değişmez çizgileri ortaya koyuyordu. Şeyh Sait ayaklanmasının kararlılıkla bastırılması, ardından gelecek ayaklanmalara karşı verilecek tepkinin daha sert olacağını gösteriyordu. Devrim, bu önlemleri yeterince sertlikle uygulamayan Fethi Bey hükümeti gibi hükümetleri değiştirmekte tereddüt etmeyecekti. Yerine gelen İsmet Paşa hükümeti de gelecekteki güvenlik odaklı yaklaşımın öncülü ve tarihsel arka planının hazırlayıcısı olacaktı.

Cumhuriyet’in ilanından iki yıl sonra çıkan Şeyh Sait ayaklanması devletin Doğu ve Kürt politikasının temelini oluşturan Şark Islahat Planı’nın da hazırlanmasına yol açacaktı. İlk rapor, Meclis Başkanı Abdülhalik Bey’in (Renda) 14 Eylül 1925 tarihinde İsmet Paşa’ya sunduğu rapordur ve bu da Şark Islahat Planı’nda olduğu gibi yer alacaktı. Cumhuriyet Türkiye’sinin karşılaştığı en engebeli sorun o günlerde Vilayat-ı Şarkıyye diye tanımlanan ve ulaşılması zor yöreleri henüz inşa sürecindeki ulus-devletle bütünleştirme mücadelesiydi (Toprak, 2010, s. 10).

Abdülhalik Renda ve Dâhiliye Vekili Cemil Ubaydın’ın Doğu Anadolu Bölgesi’ni dolaşarak ve birtakım incelemelerde bulunarak kaleme aldıkları raporlar, büyük ölçüde devletin Doğu siyasetinin omurgasını oluşturmuştur (Yayman, 2011, s. 73). Renda 14 Eylül 1925 tarihli raporunda, Kürtlerin bölgede nüfus olarak ağırlıklı olduğunu belirterek ayaklanmaların din ve irtica perdesi altında da olsa gerçekte tamamen Kürtçü-milliyetçi bir hareket olduğuna işaret eder ve önlemlerin buna göre alınması gerektiğine dikkat çeker. Aynı ay içinde 18-22 Eylül

1925'te kurulan Şark Islahat Encümeni'ne sunulan Dahiliye Vekili Cemil Bey'in (Ubaydın) raporu ise bir sömürge yönetiminin kurulması gerektiğini önerir (Yeşiltuna, 2012, s. 612).

Başvekil, Şark Islahat Encümeni kurulmasında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Dâhiliye Vekili Cemil, Adliye Vekili Mahmut Esat ve Çankırı Mebusu Mustafa Abdülhalik beyleri görevlendirmiştir. 8 Eylül'de Encümen'in hazırladığı Şark Islahat Planı, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal tarafından imzalanarak "gayet mahrem" kararname haline getirilmiştir. Şark Islahat Planı'nda sürekli sıkıyönetim, isyan dışı adli cezalara tecil, Ermenilerin boşalttıkları yerlere Türk, Laz ve Gürcülerin yerleştirilmesi, tehlikeli ailelerin Batı'ya göç ettirilmesi, eğitim, bayındırlık ve ulaşım ağırlık verilmesi, devletle halk arasındaki aracılıkların kaldırılması, Kürtçe yasağı gibi tedbirler yer almıştır (Bayrak, 1993, ss. 482-489).

Ulus inşası sürecinde kültürel birliği sağlamayı amaçladığı açık olan bu planın diğer önemli hedefi, Doğu bölgesinin henüz ortaya çıkmamış ulusal pazarla veya ekonomiyle bütünleşmesini sağlamaktır. Ancak "ulusal pazar örgütlenmesinin zayıflığı, coğrafyanın yarattığı dezavantajlar, ama özellikle de Cumhuriyet'in mali yetersizliği" bu amacın gerçekleşmesinin önündeki engellerdi (Yeğen, 2014, s. 12).

İzleyen süreçte, 4 Mart'ta Takriri Sükûn Kanunu çıkarıldı; İstiklal Mahkemeleri yeniden işletildi ve 14 ile yayılmış olan isyanla silahlı mücadeleye girişildi. Hareket kısa zamanda bastırıldı ve birinci derecedeki sorumlular yakalanarak idam edildi. 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı ve yöneticileri geçici olarak tutuklandı (Bila, 1999, s. 53). 1925 yılında Şeyh Sait'le başlayan isyan dalgası 1938 Dersim Harekatı'na kadar devam etti. Kürt ayaklanmaları Cumhuriyet'e karşı bir tehdit olarak algılanarak sert önlemler alındı. Bu sertlik, bölgedeki hoşnutsuzluğun artmasına; hoşnutsuzluğun artması ise yeni ayaklanmaların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu dönemde mesele doğrudan Orduya havale edilirken yapılan yasal düzenlemeler bu sürecin hukuki ayağını oluşturdu (Yayman, 2011, s. 40). Feodal şeyh, aşiret reisi ve ağaların başını çektiği bu ayaklanmalar, Cumhuriyet'in kurucularının da sertlik yanlısı önlemler uygulamasına neden olacaktı.

1925 ile 1938 yılları arasından irili ufaklı 15 kalkışma ya da tedip harekâtı gerçekleşti. Doğu ve Güneydoğu'da bu yıllarda askerî harekâtın eksik olmadığı, sürgünlerin, ölümlerin bitmediği bir dönem yaşandı. Genelkurmay, bu kalkışma ya da tedip harekâtları şöyle sıralar:

1925 Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı; Sason Ayaklanmaları, 1923-1937; Ağrı Ayaklanması, 1926; Koçuşağı Ayaklanması, 1926; Mutki Ayaklanması, 1927; İkinci Ağrı Harekâtı, 1927; Bicar Tenkil Harekâtı, 1927; Asi Resul Ayaklanması, 1929; Tendürük Harekâtı, 1929; Savur Tenkil Harekâtı, 1930; Zeylan Ayaklanması, 1930; Oramar Ayaklanması, 1930; Üçüncü Ağrı Harekâtı, 1930; Pülümür Harekâtı, 1930; Dersim Ayaklanması, 1937-1938. (Bayrak, 1993, s. 500)⁷

Bölgede devlet yanlısı olmayan ve her an "isyan çıkarabilecek" aşiretlere veya o bölgede yaşayanlara karşı "tedip" (yola getirme) harekâtı yapıldı. Ancak bu tür hareketlenmeler karşılıklı bir gelişme izledi. Devlet bir yandan "tedip ve tenkil" hareketleri düzenlerken Kürtler de fırsatını yakaladıkları anlarda başkaldırdı (Göktaş, 1991, s. 83).

Özellikle Ağrı isyanlarının örgütlenmesinde ve finansında Ermeni Taşnak Partisi ile yapılan ittifak sonrasında ve yurt dışında (Lübnan'da) kurulan Hoybun Cemiyeti'nin çalışmaları genç devletin paradigmasını oluşturmada "Ermeni-Kürt işbirliği" argümanını beraberinde getirecekti.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yurt dışına kaçmış olan Kürtçü hareketin üyeleri, Hoybun (Xoybun, Bağımsızlık) adında bir cemiyet kurmak için 1927 yılında Beyrut yakınlarında bir araya geldi. Hoybun Cemiyeti, Dünya Savaşı'nın sonuna doğru araları bozulan İstanbullu çeşitli Kürt cemiyetlerinin üyelerini bir araya getiriyordu. Hoybun, Ermeni milliyetçisi Taşnaksütyun (Federasyoncular) ile yakın ilişkilere sahipti ve onların yardımıyla Kürt sorununu Milletler Cemiyeti'ne taşımak istiyordu (van Bruinessen, 2013, s. 411; Strohmeier ve Heckmann, 2014, s. 68). Cumhuriyet hükümeti ise bölgedeki gelişmeleri yakından izlemekte ve raporlarla kayda geçirmekteydi. Hoybun, 1930 yılında Ağrı'da gerçekleşen isyanın sorumlusuydu. İhsan Nuri liderliğindeki ayaklanmanın hedefi, Ağrı civarının "kurtarılması" ve orada da bir Kürt hükümetinin kurulmasıydı. Hoybun'un görevi isyanın propagandasını yapmak ve Türk hükümetini sanık sandalyesine oturtmaktı. İsyân başarısız oldu. Bu dönemde Şeyh Sait isyanından sonra uygulanan zorunlu yer değiştirmeler, Kürtler ile Türk ordusu arasında sık sık yerel müsademelerin yaşanmasına neden oldu (Strohmeier ve Heckmann, 2014, s. 68).

Şeyh Sait ayaklanması öncesi ve sonrasıyla genç devletin Doğu sorununa ve Kürt milliyetçiliğine önem ve duyarlılıkla yaklaşmasını getirdi. Açıkça görülmekteydi ki, sorun sadece ulusal sınırlar içinde yerel bir durum değildi. Özellikle Cumhuriyet'in kuruluşunun ilanı ile birlikte başta Britanya olmak üzere sömürgeci devletler antiemperyalist Kemalistlerin üzerine Kürt ayaklanmalarıyla gitme niyetindeydi.

Cumhuriyet'in siyasal iradesi de bu durumu bir varlık yokluk meselesi olarak ele alarak hızla birtakım düzenlemeler yaptı. Bunlardan biri de bölgede 1927'de çıkarılan "Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun" ile oluşturulan ve oldukça geniş yetkili umumi müfettişlikleridir. Mustafa Kemal, İTC döneminde de düşünülen bu müfettişliklere önem veriyor ve bunlarla bizzat ilgileniyordu. Umumi müfettişliklerin bu dönemdeki raporlarında Kürtçülük sorununun yaşamsal derecede önemle ele alındığı görülmektedir. Bu raporlar Şark Islahat Planı'nın temelinde ve onu tamamlayıcı nitelikte hazırlanmıştı. Devletin ve CHP'nin, Şark Meselesi'ne bakışı bu yıllarda oluşumunu tamamlıyordu. Örneğin, Yeşiltuna'nın (2012, ss. 204-211) aktardığı Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in raporunda şöyle denilmektedir:

16 Doğu vilayetinde 1927 nüfus sayımı istatistiklerimizin gösterdiğine göre bir milyona yakın Kürt vardır. Bu Kürtler tamamen asimile edilerek cennet kadar güzel olan oturdukları ülke, Türk vatanının ayrılmaz bir parçası haline mi getirilecektir, yoksa herhangi bir aksülamelden (tepkiden) doğacak ufak tefek vakaya bile meydan vermemek üzere hükümet kuvvetlerinin kontrolü altında birçok senelerden beri sürünüp gelmekte olan halin devamını kabul etmek tarafına mı gidilecektir? Bu halde ileri gelenlere hürmet gösterip, bahşiş vererek bugün için nisbi sükûn tesis etmek, yarın gelecek hadiseleri o anın müsaadesine göre halletmek. Benim düşüncem, devletin iç ve dış siyaseti müsait olduğu anda birinci şekli ihtiyar etmek tarzındadır.

Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Dördüncü Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan ve Emniyet İşleri Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer'in rapor ve sözlü değerlendirmelerinde en üst düzey devlet yetkililerinin Doğu sorunu ve Kürtlerin konumunu çok detaylı değerlendirdikleri görülmektedir. Hemen hepsinin ortak oldukları görüşleri ve önlemleri önerileri vardır. Bölgenin uzun yıllara varan birikmiş sorunlarının olduğu, bu sorunların Kürtlerin üzerinde yoğunlaştığı, ortak fikir olarak görülmektedir. Önlem olarak ise zorunlu iskân, özel yönetim tarzı, Türkçenin ve Türklüğün aşılması, Kürtçeye de izin verilmemesi gibi tedbirlerin alınması istenmektedir. Özmen'in raporunda, muhacir iskânı, sırf Türkçe konuşmayı, yatılı mektepleri, kültür merkezleri, halkevleri ve asimilasyon öne çıkar. Özmen, bunları gerçekleştirmek için olağanüstü bir yönetimi şart koşar. Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer iskândan yanadır (Yeşiltuna, 2012, ss. 214-215). Dördüncü Umumi Müfettişi Abdullah Alpdoğan ise raporunda Kürt sorununun

dört yüzyıl boyunca devam ettiğini ve büyük maliyetlere mal olduğunu anlatır (Yeşiltuna, 2012, ss. 219-220).

9 Aralık 1936 tarihindeki Dördüncü Umumi Müfettişler Konferansı'nın konuyla ilgili devlet görevlilerinin ve bir kısmına da Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın katılımıyla yapılan toplantıda sorun daha geniş ölçüde tartışılır. Emniyet İşleri Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer, Üçüncü Müfettiş Tahsin Uzer ve Dördüncü Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan yaptıkları değerlendirmelerde Doğu'da yaşayan Kürtleri Anayasa'nın öngördüğü şekilde Türk yurttaşı haline getirmek için siyasal, ekonomik ve kültürel öneriler ortaya koyarlar. Bu önemli toplantı devletin Kürt meselesini detaylı bilgiyle izlediğini göstermekteydi. Meselenin çözümü için gerekli olan temel adımlardan biri olan yoksul ve az topraklı köylüye dağıtılmak üzere toprağın millileştirilmesi ve dağıtılması konusunun tartışılmasının dahi kapatılmak istenmesi, devrimci kadro içinde yeterli reformcu dinamige sahip olmayanların ağırlıkla bulunduğunu gösteriyordu.

Bütün bu çalışma ve hazırlıklardan sonra 1935'in sonunda hükümet Dersim yöresine bir harekât düzenlemeye niyetli olduğunu açıkladı. Uygulayacak planın idari yeniden yapılanma ile askeri baskıyı birlikte içereceği söyleniyordu. Burada yeni adı Tunceli olan yeni bir vilayet oluşturulacaktı. Ancak askeri operasyonlar 1937 ilkbaharından önce başlatılmadı ve o tarihe kadar yaklaşık 25 bin kişilik bir birlik o yöre civarında konuşlandırıldı. Bir kısım Dersimli bu birliklerin ilerlemesine karşı direnmeye hazırды (McDowall, 2004, s. 288). 1930 yıllarında Erzincan Valiliği yapan Ali Kemali (2013, s. 238) bu durumu şöyle raporluyordu: "Cumhuriyet hükümeti, Türkün kuvvetine iman etmek istemeyen, Türk'ün rahatına ve yükselmesine mâni olmak için yabancı parasıyla her türlü kötülüğü işleyen asileri bir daha bellerini doğrultamayacak bir şiddetle tepeledi, güzel yurdun o parçasını kirli ve murdar vücutlardan temizledi." Osmanlı devrinden beri sorunlu olarak görülen Dersim yöresine yapılan bu hareketle beraber Doğu'da yaklaşık 20 yıl tam bir suskunluk sağlandı (Strohmeier ve Heckmann, 2014, s. 69).

SONUÇ

Özetleyecek olursak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası çöküşü ve ardından emperyalizme karşı verilen Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluşu süreçlerinde Kürtlerin konumlanış ve durumlarının ele alındığı bu çalışmada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devleti idare ederken dayandığı temel yaklaşımların Kürtlerle ilişkilere ya da Kürtlerin dağılmakta olan imparatorluğa bağlılığını sürdürmesine etkisi ve Osmanlı'dan devralınan bu repertuarın Cumhuriyet'in kuruluş ve ulus-inşası sürecinde Anadolu'da yaşayan ikinci en büyük dilsel topluluğun bu inşa sürecine nasıl dâhil edilmeye çalışıldığı; buna karşılık Doğu'da merkezi yönetime karşı ayaklanmalarla vücut bulan tepkinin devlet aklını nasıl biçimlendirdiği devlet yetkililerinin hazırladığı Doğu raporlarına değinilerek değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, her ne kadar dilsel farklarının belirleyici olduğu etnik kimlik farkı Kürtleri Türklerden ayrı bir topluluk olarak etnik milliyetçilikle ve dış müdahaleyle ayırtırmaya zemin oluştursa da tüm Müslüman Osmanlı tebaasını tek bir millet sayan Osmanlı millet sisteminde de görüldüğü gibi, İslam bağı bu ayrışmaya ket vurmuydu. Gerek etnik farklılık gerekse de seküler Türk devrimine karşı dinsel ve geleneksel savunusu gerekçeleriyle kısırtılsın, Kürt ayaklanmaları, yeni Türk devletinin varlığını tehdit eden ve sert önlemlerle bastırılması dışında yol öngörülmeleyen bir devlet aklının oluşmasıyla sonuçlanmış; kimlik mücadelesi ve devrimin getirdiği seküler Türk milli kültürüne tepkisellik de şiddeti amaçlarına ulaşmak için bir yöntem olarak kullanmayı sürdürmüştür.

¹ Toplulukların etnik kimlikleri oluşum ve gelişim süreçlerinde sabit ve değişmeden kalmaz. Çünkü “etnik kimlik birçok ögenin bir araya gelmesiyle üretilir; biçimlenir; değişir; dönüşür; yeniden üretilir. Kimliği meydana getiren öğelerin başında milliyet, ırk, sınıf, din, toplumsal cinsiyet ve dil geldiği söylenebilir. Bu ve diğer öğeler, bir etnik kimliği oluştururken genellikle iç içe geçer ve tikel bir etnik kimliğin tarihsel biçimleniş koşulları dolayısıyla hangisi veya hangilerinin diğerlerine göre daha baskınlık sergilediği değişkenlik gösterir” (Konuralp, 2018, s. 134). Bu durum, Kürt kimliğinin tarihdışı ve verili kabul edilip her döneme hitap edecek bir içeriğe sahip olmayışında da açıkça görülür.

² 1906’dan itibaren mevcut ilişkiyi özellikle çeşitli örgütlerle kendi amaçları için ittifaklar yapan bir grubun davranışı olarak yorumlamak mümkündür. Aynı kimseler, 1907-1908 döneminde görüldüğü gibi Ermeni, Bulgar, Arnavut komiteleri ile de çeşitli ittifaklara girmiş; ama bu komitelerin daha sonra çizdikleri yol İTC’nin planladığının çok dışında olmuştur (Hanioglu, 1995, s. 92).

³ Adı geçen basın toplantısında Mustafa Kemal’in bazı sözlerini azınlıklara etnik özerklik tanınması taleplerine dayanak olarak kullananlara karşı Işık Kansu (2004) şunu anımsatır: “Atatürk, 1923’teki İzmit basın toplantısını Ocak ayında yapmıştır. 1923 Ocak ayında ne ‘azınlıklar’ konusunun hükme bağlandığı Lozan Antlaşması imzalanmıştır ne de bu topraklarda yaşayan tüm insanları ayrıcalıksız eşit yurttaş saymayı amaçlayan Cumhuriyet ilan edilmiştir!”

⁴ Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun 11. maddesi: İl, yerel işlerde manevi kişiliğe ve özerkliğe sahiptir. Dış ve iç siyaset Şeriat, adalet ve askerlik işleri, uluslararası ekonomik ilişkiler ve hükümetin genel vergileri ile yararlanılması birden fazla illeri kapsayan hususlar dışında, BMM’nin kabul edeceği yasalar gereğince evkaf, medreseler, eğitim, sağlık, ekonomi, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi İl Kurullarının yetkisi içindedir.

⁵ Mustafa Kemal, bu basın toplantısında *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman’ın sorusu üzerine şöyle der: “Kürt sorunu, bizim yani Türklerin menfaatine olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırlarımız içinde bulunan Kürt unsurlar öylesine yerleşmişlerdir ki, pek sınırlı yerlerde yoğun durumdadırlar. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurların içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki Kürtlük adına bir sınır çizmek istesek Türklüğü ve Türkiye’yi mahvetmek gerekir. Sözgeleşti Erzurum’a kadar giden, Erzincan, Sivas’a kadar giden, Harput’a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük taslamaktansa, bizim Anayasa gereğince zaten bu tür özerklikler oluşacaktır. Öyleyse hangi ilin halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye’nin halkı söz konusu olurken, onları da birlikte ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman, bunlar kendilerine ait sorun çıkarmaları daima beklenir. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi hem Kürtlerin ve hem de Türklerin yetkili vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve kaderlerini birleşmiştir. Yani onlar bilirler ki bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.”

⁶ Askeri ya da sivil bürokratların modernleşmeyi devlet aygıtını kullanarak yönettiği süreci anlatmak üzere kullanılan “yukarıdan aşağı devrimcilik” kavramsallaştırması, her ne kadar bu kavramsallaştırma ilk yapıldığında böyle bir içeriğe sahip olmasa da, Türkiye’deki bazı reformların halka yabancı olduğu iddiasına atıfla ve “yukarıdan aşağı” ya da “tepeden inme” ifadesiyle, Türk devrimini olumsuzlamak amacıyla kullanılır (Konuralp, 2016, 89).

⁷ Bayrak, bu listeyi şu kitaptan alıntılamaştır: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar Kitabı (1924-1938).

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, S. (2011). *Kuvayı Milliye Ruhunu* ‘Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akçura, B. (2009). *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*. İstanbul: New Age Yayınları.

Arai, M. (2011). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Arar, İ. (1997). *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

Atatürk, M. K. (1999). *Atatürk’ün Bütün Eserleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Baybars, E. (1975). *İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Doğan Kitap.

Bayrak, M. (1993). *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*. Ankara: Özge Yayınları.

Bedirhan, E. C. A. (2010). *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal’e Mektub*. İstanbul: Doz Yayınları.

Bila, H. (1999). *CHP (1919-1999)*. İstanbul: Doğan Kitap.

Bozarslan, H. (2014). *Zimni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Bozarslan, M. E. (2002). *Doğu'nun Sorunları*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Bozdağ, İ. (1985). *Sultan Abdulhamid'in Hatıra Defteri*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Cebesoy, G. A. (1969). *Siyasi Hatıralar*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Çınar, M. (2013). *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2012). *Tek Partinin Yükselişi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2014). *Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dersimi, D. N. (1996). *Kürdistan Tarihinde Dersim*. İstanbul: Dost Yayınları.
- Goloğlu, M. (2008). *Milli Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Goloğlu, M. (2014). *Üçüncü Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göktaş, H. (1991). *Kürtler, İsyan, Tenkil*. Alan Yayıncılık.
- Hakan, S. (2013). *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, Ş. M. (1995). *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Heper, M. (2015). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Hürkan, S. (2010). *Altıokun Şark Ucu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da CHP (1919-2009)*. Ankara: Sinemis Yayınları.
- İba, Ş. (2013). *Sevr'den Lozan'a Kürt Sorunu ve Kemalist Hareket*. İstanbul: Aram Tarih Araştırma.
- İleri, R. N. (2014). *Kurtuluş Savaşı Stratejisi. Atatürk ve Komünizm*. İstanbul: Skala Yayıncılık.
- İnönü, İ. (1998). *Cumhuriyet'in İlk Yılları*. (Cilt 1). İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Jwaideh, W. (2014). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahraman, A. (2003). *Kürt İsyanları. Tedip ve Tenkil*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Karabekir, K. (2014). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Atatürk'ten Düşünceler*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Kemali, A. (2013). *Erzincan Valisi'nin Kürt Raporu (1931)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kızıldağ Soileau, D. (2017). *Koçgiri İsyanı*. İstanbul: İletişim.
- Kirişçi, K. ve Winrow, G.M. (2002). *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Konuralp, E. (2016). Transformation of Secularism in Turkey: Debating Post-Secularism Under the AKP Rule. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*. Ankara.
- Konuralp, E. (2018). Kimliğin Etni ve Ulus Arasında Salınımı: Çokkültürcülük mü Yeniden Kabilecilik mi? *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13 (2), 133-146. DOI: 10.17153/oguiibf.400350
- Korkmaz, D. C. H. (2015). *Heyeti Temsiliye*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Mehmetefendioğlu, A. (1993). *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*. İstanbul: Arba Yayıncılık.
- Mumcu, U. (1994). *Kürt - İslam Ayaklanması (1915-1925)*. Tekin Yayınevi.
- Olson, R. (1992). *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. Ankara: Özge Yayınları.
- Oran, B. (2010). *Türkiyeli Kürtler Üzerine Yazılar*. İstanbul: İletişim.
- Ortaylı, İ. (2009, Mart 28). Osmanlı'daki Kürdistan ve bugünkü Kürdistan. *Milliyet*.
- Örs, O. (2013). İTC'nin Kürt Politikası (1908-1914). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, *Yüksek Lisans Tezi*. Diyarbakır.
- Rogan, E. (2001). "II. Abdülhamit'in Aşiret Mektebi (1892-1907)", A. Akpınar ve E. Rogan (der) içinde. *Aşiret Mektep Devlet*. İstanbul: Aram yayıncılık.
- Strohmeier, M. ve Heckmann, L. Y. (2014). *Kürtler Tarih Siyaset Kültür*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sultan Abdülhamit. (1987). *Siyasi Hatıralarım*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanör, B. (1997). *Kuruluş*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Tanyol, C. (1981). *Atatürk ve Halkçılık*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları
- TBMM. (1985a). *Gizli Celse Zabıtları*. (Cilt 2).
- TBMM. (1985b). *Gizli Celse Zabıtları*. (Cilt 4).
- Temo, İ. (1989). *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Tepeyran, E. H. (1982). *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*. İstanbul: Çağdaş.
- Toprak, Z. (2010). *Tophumsal Mühendislik ve Necmeddin Sahir Silan*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçay, M. 2015. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları.
- Uluğ, N. H. 1932. *Derebeyi ve Dersim*.
- Üngör, Ü. U. 2016. *Modern Türkiye'nin İnşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Van Bruinessen, M. 2013. *Ağa, Şeyh ve Devlet*. İstanbul: İletişim.
- Yayman, H. 2011. *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Yeğen, M. 2014. *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*. İstanbul: İletişim.
- Yeşiltuna, S. 2012. *Kanun, Kararname, Rapor ve Tutanaklar. Atatürk ve Kürtler*. İstanbul: İleri Yayınları.

Zürcher, E. J. 2015. *Bir Ulusun İnşası*. Ankara:
Akılçelen Kitaplar.

SOCIAL POLICY APPROACHES OF THE POLITICAL PARTIES IN TURKEY

Selçuk Gürçamⁱ

ABSTRACT

The political parties of Turkey have different attitudes towards some issues such as secularism, laicism, governmental system, constitution. Social policy has been a peripheral issue. However, the ideological stances of the parties should be crystallised through their stances regarding social policy. This paper pointed out the social policy orientations of the political parties represented in the parliament following the 2007 elections. The party programs and elections manifestos of the parties were the primary focus of attention in the study. The political dimension was central in the discussion of social policy since political parties are the major actors in its implementation. However, their ideological standpoints have been disregarded in the current debates, and only some practices are referred to. To overcome such a drawback, this study elaborated on the issue in a more comprehensive and theoretical manner.

Keywords: political parties, social policy, welfare politics, Turkish politics, Turkey

INTRODUCTION

This research will evaluate social policy orientations in association with five political parties represented in the Grand National Assembly of Turkey (TBMM) following the 2007 General Elections. Whereas the Justice and Development Party (AKP) is the governing party, Republican People's Party (CHP), Nationalist Action Party (MHP), Democratic Left Party (DSP) and the Democratic Society Party (DTP) are the opposition parties in the parliament. This research concentrates on the period prior to the 2008-12 global financial crisis, which affected the global social policy environment. In this respect, other studies can easily depict the change within Turkish political parties' social policy approaches.

While attempting to sort out the basics and general perspectives of these political parties concerning social policy and the welfare state, I opt for some significant fields to exemplify their perspectives that have very broad sub-fields actually. The fields that I will derive my concrete illustrations are education and health in the first place and labour issues in the second place. To put it in another way, I omit other sub-fields such as social security and insurance, women and family, housing and accommodation, sports and youth because such a broad subject matter passes over the boundaries of this research. This research is limited to arguing for the basics and general perspectives of the political parties in their social policy proposals. For example, studying a subject like social security is on its own a massive field of research, and it is a fact that articulating this kind of crucial and vast subject might lead to the deviation of the major problem to be investigated, i.e. general social policy perspectives.

As long as the perspectives of political parties are analysed in a comparative manner, the studies of social policy would continue to remain incomplete or insufficient since the parties are the major practitioners that have the authority to put the policies into practice. Although the parties

ⁱ Independent researcher. Iğdır Provincial Special Administration, Iğdır-TURKEY

ORCID: [0000-0003-0426-329X](https://orcid.org/0000-0003-0426-329X). E-mail: selcukgrcm@gmail.com

Submission: 09.10.2018

Acceptance: 20.12.2018

that are the significant actors of the political system do not formulate their policies by relying on the opinions and decisions of their members and consequently leading to a vast gap between the political base and macro policies, the party programs and electoral manifestos usually reflect the global trends and approaches in the supra-national scale.

At this point, I would like to share the basic result of my research in the first instance. Among the political parties that I examined, the AKP was the most prominent one reflecting the global trends clearly. Not being as clear as the AKP, but the CHP was also concerned with these trends. The MHP represented a problematic situation since the party program and the 2007 electoral manifesto imply two different approaches. The DSP seemed to be holding to a classical position of social-democratic perspective regarding social policy. The DTP opted for promoting Kurdish identity through social policy.

An analysis via social policy would also mean that it is an analysis of Turkish political life. The political elite and the elitist circles in general usually disregard the importance of social policy issues. Besides that, the very attitude is prevalent in academia aiming at the analysis of Turkish politics. For example, the number of academic articles in which social policy is treated as one of the significant parameters of both politics and its analysis is very limited. At this point, it would be helpful to draw attention to Ziya Öniş, a Turkish scholar. In this research, similar to that of Öniş (1997, 1998), neoliberalism, the new right, and globalisation present a convenient analysis framework. Parallel to these, the concept of governance in a neo-liberal sense is evaluated in this research.

Öniş (1997), in his article, which is making an account of the political economy for the rise of political Islam, basically deals with the Welfare Party (RP). Besides that, in my opinion, the viewpoint of Öniş sheds light on the rise of today's AKP in understanding its roots. To put it briefly, it is emphasised that the process of intense globalisation of the world economy has worsened income and welfare inequalities and possibilities of distribution in the scale of nation-states. Departing from this point, it is evident that the declines of the radius of action for the nation-states and their abilities together with the failure of social democratic movements and political parties in meeting the needs of the needy (poor people, disadvantaged and excluded segments of society) have resulted in a vacuum in the political sphere. This political vacuum paved the ground for the fundamental Islamist and extreme nationalist far-right movements to proliferate (Öniş, 1997, p. 746). It is not, of course, the only reason for the rise of political Islam, but it is one of the most critical factors. As a result of the neoliberal economic order, with the rising inequalities, a mass movement emerged or "exodus" from the rural to the peripheries of the metropolitan cities in Turkey. In his other article Öniş (1998, p. 339) argues that both labour and agricultural producers were the two losers of the structural adjustment process initiated with the 24th January 1980 decisions. The structural adjustment to the neo-liberal economic order led to this exodus. The inability and lack of macro-scale social democratic policies to cope with these people's problems and meet their needs showed that the political Islamists were more responsive to these issues with their micro-scale social aid programs relying on their religious networks. This was the primary reason for the increase in the electoral base of political Islam.

By looking at the level of local governments, especially at the metropolitan level, the reflections of the situation mentioned above can easily be depicted. For example, in 1994 local elections, the RP could achieve to take most of the municipalities of the metropolises with the 22% average of votes, and its success in distributing the micro-scale social aids to the poor segments of society living in shantytowns with the help of their local governments led to the increase in its votes in 1999. The RP became the first party in metropolitan cities with 23% of average in

1999. When we come to the 2004 local elections, it is seen that the AKP having similar roots with the RP, managed to increase the votes up to 46%.

AKP: TOWARDS “GOVERNANCE”

After discussing the repercussions of global trends and structural adjustment in Turkey, I would prefer to continue evaluating the political parties’ social policies in light of their party programs and electoral manifestos. The introductory section of the social policy party program of Justice and Development Party starts with outlining their general view of social policy. The programs of CHP and MHP lack such an introduction of their social policy perspectives in general. AKP notes that their conception of social policy is not aimed at providing welfare for a specific group or class but the whole society. The AKP program having frequent references to the welfare state (in Turkish, the term “sosyal devlet” meaning “social state,” is used), explicitly reflects the global trends of neoliberal hegemony. For example, by stating that “Our party will increase efficiency, speed and resource capacity in social state services by ensuring that the central government cooperates with local governments, non-governmental organisations and the private sector” (p. 27), they seemed to be articulating the neoliberal conception of “efficiency in public sector” to their discourse. In addition to this, it is understood that the insistence of neoliberalism on “governance” is incorporated with the perspective presented in the AKP program.

For Gerry Stoker (2000, p. 3), this term implies “a concern with governing, achieving collective action in the realm of public affairs, in conditions where it is not possible to rest on recourse to the authority of the state.” This definition gives us the idea that governance is highly related to governing but not using the state authority, and secondly, it is a way of collective action. Before focusing on its reflection on actual life, it would be appropriate to continue with Stoker’s (2000, p. 3) vision:

Governance involves working across boundaries within the public sector or between the public sector and private or voluntary sectors. It focuses attention on a set of actors that are drawn from but also beyond the formal institutions of government. A key concern is processes of networking and partnership. Governance recognises the capacity to get things done which does not rest on the power of government to command or use its authority. Governing becomes an interactive process because no single actor has the knowledge and resource capacity to tackle problems unilaterally.

The passage above involves most of the terms that are key to governance. These are “public-private-voluntary sectors, networking, partnership, interaction”. These terms have much to do with the trend that the discipline of public administration faces from the 1970s. The combination of these terms resulted in a shift from governing to governance. Drawing attention to the causatives that gave rise to this shift would help us catch the rolling train of governance (Konuralp, 2017). For Tarık Şengül (2001), welfare state practices in the West regressed, and in place of this, there emerged some market mechanisms with the rise of the new right, and nation-states started to be abraded with the search for increasing the mobility of capital in the global scale. The privatisation process could be accounted for the very same logic. The areas that were abandoned by the state started to be filled by the private sector. However, state-market distinction proved to be insufficient in itself, and a third sector was transformed in local governments. In this framework, a tripartite model came to the fore with the combination of local state, local capital and civil societal institutions. Since the local government notion could not embrace such a formation, this new genesis was entitled “governance” (Şengül, 2001, p. 52).

Like Şengül, Bob Jessop (2000) argues for the failure of state-market separation, and he defines the process as “market failure”. Hence, governance was a response to this failure in the form of public-private partnerships. Bob Jessop (2000, p.11) points out that

The 1970s saw growing assertions that state intervention was failing and that the state itself was in crisis. In the UK in the 1980s, the dominant neo-liberal response to this alleged crisis largely involved turning to the market and, to a lesser extent, to community or family self-help. The Thatcher and Major governments promoted privatisation, liberalisation, de-regulation, the use of market proxies in the residual state sector, cuts in direct taxes to enhance consumer choice, and internationalisation to promote capital mobility and the transfer of technology and ‘know-how’. They also advocated an enterprise culture and popular capitalism to make civil society more market-friendly.

This project was intended to re-equip the UK with a liberal, “nightwatchman” state with progressively smaller and more balanced budgets thereby boosting this slimmed-down state’s capacity to perform its remaining core functions. However, while this neo-liberal programme was still being pursued and, indeed, intensified, it also became apparent that the turn to the market had not delivered all that had been promised. Market failures and inadequacies had not been eliminated, yet an explicit return to the state was ideologically and politically unacceptable. Thus, as early as the 1980s, one could discern increasing government interest at all levels in how public-private partnerships and similar forms of governance might contribute to public policy and purposes.

Jessop’s issues above make it clear that the rhetoric of the new-right concerning minimal and non-intervening state was crashed into the ground. As the form of intervention changed, the compelling argument of liberal ideology has lost its persuasiveness. Market-rationality and socio-economic conditions may not match and cause disorder and crisis. To avoid such a situation, governance has been seen as a remedy with a neoliberal make-up. However, I should also note that the process after the 2008 crisis showed that neoliberal context adheres to state intervention as a remedy to the finance capital.

Painter and Goodwin (2000) raise another approach to the shift from local government to governance. While scholars such as Jessop and Şengül put the emphasis on “marketisation”, Painter and Goodwin use the transition from Fordism to post-Fordism as an analytical tool. They write that

Under Fordism, for a period, the provision of social welfare was functional for economic growth and development, and also brought a degree of social cohesion and stability. Under post-Fordism, international economic competitiveness would be paramount, and social policy would be subordinated to supply-side requirements, particularly the need to provide a flexible labour force with training matched to the requirements of private investors. In consequence, new forms of coordination between the public and private sectors (governance) would be required both to maintain the subordination of social need to economic competitiveness politically, and to ensure that supply-side provision was indeed tailored to the needs of the private sector. Welfare policy becomes decoupled from economic development and increasingly a mechanism for mitigating the social consequences of the restless search for competitive advantage. As it is no longer central to the mode of growth, welfare need no longer be provided or underwritten by the state, and new forms of coordination (‘governance’ again) can be introduced here too. (Painter and Goodwin, 2000, p. 42)

The trend towards post-Fordism undermines the existing welfare state model as the relations of production change. This trend represents the decline of the working class and its conventional gains. The declines in Fordism-mass production, the working class, welfare state, nation-state and the rise of post-Fordism, globalisation of capital, localisation and governance are two phases of the same token. In this sense, civil society, governance and the wave of neoliberalism have commonalities. For example, while neoliberalism argues for the withdrawal of the state

from the sphere of social policy and minimisation of it, there is an acclamation that the civil society would realise this through adding it to the decision making process with governance. Consequently, civil society forms one of the three branches of “power” together with the public and private sectors. The projection of this on a local scale is local government, private and civil sectors partnership. There are clear examples of this approach in the AKP Program, especially in the sub-sections of social policy such as education, health, culture-arts. For example, it is written that the provincial units of the central administration would provide services in primary education (p. 28) and health system, which would be integrated into the new system as well (p. 31).

Moreover, in addition to increasing decentralisation, with devolution of authority to the local governments, the articulation and contribution private sector and civil society to the process is supported. It is noted that the provision of health services is open to the contribution of voluntary and private sectors, and cooperation in this field is emphasised (pp. 30-31). Following this line of thought, the AKP explains its attitude towards education as such:

To encourage the private sector to make education investments, private education institutions will be expanded, and arrangements will be made to ensure that existing schools operate at 100 per cent capacity. Based on success criteria, the government will purchase services to ensure that the children of families whose financial situation is not good can also attend private schools. By creating demand, it will ensure that the private sector allocates resources for education investments. (p. 28)

Regarding education service, the AKP proposes the only provision of elementary education free of charge (p. 28). In higher education, the aim is to provide the needy with credit and scholarships (p. 29). This shows that the AKP paradigm of social policy is not universalistic, which would encompass the whole nation without any limitation.

Regarding labour issues, the AKP seems to defend the interests of the employers. In other words, the AKP is adherent of employers. For example, the AKP states in the party program that to reduce labour costs, they would rely on enacting new laws (p. 33). Another example is their promise to re-regulate the job security (*iş güvencesi*) enacted by the previous DSP government, according to the demands of the employers (p. 34). Actually, job security is one of the initial issues that the AKP dealt with and made the law useless for the labour. Among labour issues, entitling the public employees with the right to collective bargaining and strike is another crucial point. Despite there being a promise in the party program, the AKP governments did nothing concerning this. The number of such kinds of examples would be increased, but in my opinion, they are sufficient for me to argue to what extent the AKP is devoted to the neoliberal order. Moreover, in the 2007 Electoral Manifesto of the AKP, there are significant implications for novel neoliberal openings in employment issues by introducing further steps to maintain a flexible employment order (p. 21).

CHP: A “NEW LEFT”?

The Republican People’s Party oriented itself towards the left-of-centre in the 1960s under the leadership of Bülent Ecevit (1925-2006), who founded the DSP in the process following the 1980 military coup (Zengin, 2017). However, its program lacks an introduction of a general paradigm in social policy and welfare state issues. It directly starts with sub-sections like education and health. Seeing education on the bases of equality of opportunity and human rights, the CHP emphasises that elementary education would be free for all, as the AKP. Regarding free higher education, the CHP Program does not include any promises. In higher education, it supports a credit system like the AKP. According to Ayşe Ayata and Sencer Ayata

(2001), following the re-opening of the party in the early 1990s, the CHP began to argue for a “new left”, emphasising increased integration with the world economy. “In the CHP manifestos, income redistribution and social welfare-oriented policies have gradually receded into the background” (Ayata and Ayata, 2001, p. 103). Besides that, similar to the AKP, the program reflects the global trends ascribed to neoliberalism. For example, it is stated that the CHP would encourage the private sector in education and health. Another example is putting forward a decentralised perspective in education. The program writes that:

The CHP will save the Ministry of National Education from an excessively centralised and interventionist structure. While the National Education organisation is being restructured, the central government will be downsized. In parallel with the decentralised administration reform to be implemented gradually, local governments will provide education services. While local governments undertake the administration of certain education of their own regions after a particular stage, it will be aimed that central administrations fulfil the target-setting, balancing and supervisory functions. (CHP, 2004, p. 157)

While defending decentralisation to this extent in its party program, the CHP opposes all of the steps that the AKP government would take with the excuse of damaging the national unity of Turkey. In addition, the party program is at the same level as the AKP in reflecting the global trends, whereas the 2007 Electoral Manifesto of the CHP defends a contrary perspective. In the manifesto, the statements that are contradicting with the program attract attention. To illustrate, it is stated that:

We will carry out a public administration reform in line with Turkey’s needs. The existing localisation project under the guise of a contemporary local government model -imposing the creation of many local power centres in the name of globalisation and initiating militant staffing-threatens the unitary structure, will be liquidated entirely since it envisages administrative federalism, which tries to develop the axis of community/sect/firm and multinational companies as a rival to the central state organised on the axis of national interest.

The CHP (2004) Program is much more liberal, pluralist and reflects global trends compared to the 2007 manifesto concerning education. The program mentions that a more pluralist and competitive model would replace the state’s monopoly over education. In the manifesto, on the contrary, there is an emphasis on raising a “youth of Atatürk” loyal to his principles and reforms and internalised secular and democratic-republican values.

Promising the provision of health services to all poor people free of charge, the CHP (2004) Program aims at a health reform to make health institutions more democratic, autonomous and local. As in the case of education, the centralised structure of public health services is criticised, and the need for localisation and decentralisation is emphasised. These ideas are totally contradicting the manifesto.

Concerning labour issues, the program promises collective bargaining and the right to strike for the public employees, but most of the goals, such as unemployment insurance and job security, were realised by the DSP government. In this sense, the program needs to update its goals. The employment section of the 2007 manifesto starts with Bülent Ecevit’s famous motto: “Labour is the supreme value.” However, it attracts attention that the goal of legalising the right to strike for grievance settlement (*hak grevi*) is omitted from the manifesto, although it is in the party program. It is stated in the manifesto that “We will not see workers and employers as separate poles, but as parties aiming to increase production and seeking their rights within the framework of the law; we will aim for social peace.”

MHP: NATIONALIST AND SOCIAL AUTHORITARIAN

In the party program of the Nationalist Action Party, as in the CHP, there is not an introduction to the paradigm of social policy. In the section on social policy, there are nationalist and moral values. For example, MHP wants to end education in foreign languages, promote the honour and consciousness of being a member of the Turkish nation, and raise faithful generations. The program of MHP represents the social authoritarian values. In the political party programs that I examined, there are emphases on the cultural diversity of Turkey; however, the MHP program does not have such an attitude in the social policy section. Moreover, while other parties put forward solutions for the uneven development and gaps between regions, the MHP program has no reference to this issue. In the 2007 electoral manifesto of MHP, there is a note that “Public-private sector cooperation will be developed to reduce interregional development disparities and activate local production potential” (p. 43). As it is seen here, there is an outlook of governance.

Whereas referring to equality of conditions and opportunities, the MHP program does not mention the provision of education for free. There is no issue of localisation of education in its agenda, but it has a minor conception of supporting local governments and their collaboration with the private and voluntary sectors only in some vocational education courses. In this sense, there is a limited understanding of governance. Like AKP and CHP, MHP wants to rely on a credit and scholarship system in the higher education.

In the provision of social aids, there is a reference to the limited conception of governance as well. It is stated that “In cooperation with the central administration, in order to deliver social assistance to the poor more effectively; the activities of local governments, private sector and non-governmental organisations will be encouraged.”

The MHP electoral manifesto has a more positive attitude towards global trends of neoliberalism when compared to the party program. For example, concerning employment issues, they propose putting into practice flexible employment methods and increasing the number of private bureaus of employment.

DSP: A CLASSICAL SOCIAL-DEMOCRATIC PERSPECTIVE

The party program of the Democratic Left Party accommodates a more classical social-democratic macro perspective, reflecting the 1976 program of CHP to a large extent. In other words, the DSP seems to internalise a more traditional leftist attitude compared to today’s CHP. The global trends are either disregarded or consciously rejected, although the party updated its program in 2004. Rather than seeing social policy as a distinct section in its program, the DSP opts for putting it in the core of the “order” that it wants to establish. This order is described as a just and humanistic order in which democracy is realised with its all dimensions. Having a substantive conception of democracy with its economic, social, political and cultural dimensions, the DSP formed its six essential principles, such as freedom and independence, justice and equality, democracy, even development and welfare, solidarity and peace, healthy and secure life, in the light of a macro social paradigm. The party identifies itself with the Democratic Left movement starting in the 1960s when Ecevit was the minister of labour and gave the workers the right to strike and collective bargaining. In this sense, labour issues are at the centre of its political agenda.

The program that it would pursue when it becomes a government party is prepared with the contribution of representatives of societal groups. In other words, the electoral manifesto is made through a participatory process. To realise such a goal, firstly, the DSP summoned a

Labour Congress with the participation of the chairpersons of all labour and employer confederations, namely, Türk-iş, DİSK, Hak-İş, KESK, Kamu-Sen, Memur-Sen, BASK and TİSK. The manifesto of the Labour Congress is prepared by reaching a consensus among trade union and civil society representatives, participant academicians and party representatives. The DSP declared that it would practice this labour manifesto to realise social justice in wealth (meaning welfare). This conceptualisation of “social justice in wealth” involves giving weight to policies of social justice while at the same time increasing production and providing employment.

DTP: SOCIAL DEMOCRATIC-ETHNIC NATIONALIST

The Democratic Society Party has social-democratic credentials in its social policy section. It does not seem to be influenced by global trends very much. The point that should be mentioned about his political party’s social policy perspective is that the Kurdish identity is referred to while the social policy is proposed to give premium to this ethnic identity.

However, despite the regional basis of the party, which is usually supported in the eastern and southeastern part of Anatolia, the DTP does not refer to the process of governance or decentralisation concerning the provision of social services such as education and health. This might be due to being aware of the fact that the process of decentralisation would mean increased unevenness in development. In other words, the gap between the west and the east of Turkey would broaden. In this sense, the party aims at coping with this dilemma by adhering to a macro social-democratic perspective.

CONCLUSION

In this paper, I mainly focused on the social policies of the political parties. I examined how influential social policy issues are within their discourses. The AKP and CHP programs are compared based on the impacts of global trends of neoliberalism. It is underlined that both party programs reflect these trends, while the CHP contradicts this attitude in its last manifesto. This point is crucial because the party programs have to be at the core of their discourses, and none of the proposals should undermine the principles of the program, but as in the case of CHP, the political parties may not have respect for their own statutes. On the side of DSP, there seems to be a new opening in the sense of labour, employment, social policy and welfare issues with a participatory process led by the party through taking the social actors into the policy and program making. However, there is the risk of confronting problems while resisting to new demands of the new global economic order to which Turkey is related.

The policy alternatives should consider this situation. The MHP seems to be in the process of locating itself in the “centre” of the political spectrum. This implication is evident when we compare electoral manifesto and party program. The MHP tries to avoid far-right elements of its discourse with its manifesto, while the DTP program involves an emphasis on cultural diversity, especially reference to Kurdish identity. In the social policy section, the emphasis is clear as well.

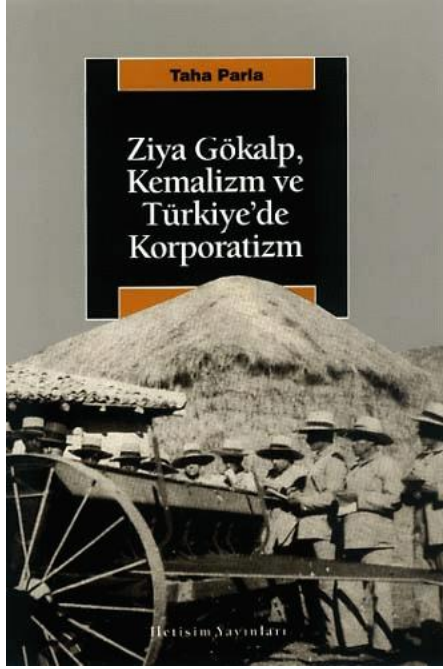
The research on the political parties’ social policy perspectives and discourses has shown that the political parties were approaching the centre. This prevented the parties to identify their substantial differences. These differences are minor regarding economic policies. The differences were more evident in other fields, such as relations with different cultures. Especially the left parties seemed to be in an identity crisis in asserting their distinctiveness and hegemony projects.

REFERENCES

- AKP. (2002). *Ak Parti Programı: Kalkınma ve Demokratikleşme Programı*. Ankara: Ak Parti.
- AKP. (2007). *Ak Parti 2007 Seçim Beyannamesi*. Ankara: Ak Parti.
- Ayata, S. and Güneş-Ayata, A. (2001). Turkey's Mainstream Political Parties on the Centre-Right and Centre-Left, In *Turkey Since 1970*, D. Lovatt (ed), New York: Palgrave.
- CHP. (2004). *CHP Parti Programı: Yeni Hedefler Yeni Türkiye*. Ankara: CHP.
- CHP. (1976). *Parti Programı*. Ankara: CHP.
- CHP. (2007). *2007 Seçim Bildirgesi*. Ankara: CHP.
- DSP. (1985). *DSP Programı*. Ankara: DSP.
- DSP. (2004). *DSP'nin Güncellenen Programı*. Ankara: DSP.
- DSP. (2007). *Emek Kurultayı*. Ankara: DSP
- DTP. (2005). *Parti Programı*. Ankara: DTP.
- Goodwin, M. and Painter, J. (2000). Local Government After Fordism: A Regulationist Perspective. In G. Stoker (ed.). *The New Politics of British Local Governance*, (pp. 33-53). London: Macmillan Press.
- Jessop, B. (2000). Governance Failure. In G. Stoker (ed.). *The New Politics of British Local Governance*, (pp. 11-32). London: Macmillan Press.
- Konuralp, E. (2017). Sivil Toplum ve Türkiye'deki Muhasebeciler Özelinde Meslek Örgütleri. *Lectio Socialis*, 1(1), 62-71. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lectio/issue/41445/500981>
- MHP. (2009). *Parti Programı*. Ankara: MHP
- MHP. (2007). *2007 Seçim Beyannamesi*. Ankara: MHP.
- Öniş, Z. (1997). The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: the Rise of Welfare Party in Perspective, in *Third World Quarterly*, Vol 18, No 4, pp. 743-766.
- Öniş, Z. (1998). Turkey: Democratisation and Adjustment From Above, in *State and Market*, Z. Öniş (ed.). İstanbul: Boğaziçi University Printhouse.
- Stoker, G. (2000). Introduction. In G. Stoker (ed.). *The New Politics of British Local Governance*, (pp. 1-11). London: Macmillan Press.
- Zengin, F. (2017). Democratic Left: The Leading Discourse of the 1970s in Turkey. *Iğdır İİBF Dergisi*. Issue 2, pp. 43-50.

BOOK REVIEW

Ö. Senan Arslaner¹

Book Title: *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*

Author: Taha Parla

Year of Publication: 2001

City of Publication: İstanbul

Publisher: İletişim Yayınları

ISBN: 9789754700008

SUMMARY OF THE BOOK

The book's subject matter is Ziya Gökalp as an ideology producer, thinker, and contributor to the formulation of republican ideology. The author limits his approach to Gökalp's political theory.

Firstly, he describes the historical and social milieu in which Gökalp's political theory was shaped. Then, he narrates Gökalp's life attaching particular importance to his political career. In the third chapter, the intellectual progress of Gökalp is explained. Fourthly, he focuses on Gökalp's social and political philosophy considering all of the main components of his political thought. In this sense, "culture" and "civilization" distinction; cultural Turkism; moralist Sufism/Islamic mysticism; corporatism; and finally, his synthesis in the label of "social idealism" (*içtimai mefkurecilik*) are explained. Then, the author attempts to ground Gökalp's political theory on social foundations in the light of corporatism. In the sixth chapter, Gökalp's definition of politics and his political organization theory are discussed concerning the early republican political environment. The seventh chapter covers the problems of Gökalp's political

¹ İstanbul Yeni Yüzyıl University, Department of Political Science and International Relations, İstanbul-TURKEY
ORCID: [0000-0001-7141-7047](https://orcid.org/0000-0001-7141-7047). E-mail: senan.arslaner@gmail.com

Submission: 06.09.2018

Acceptance: 20.12.2018

theory with particular emphasis on political economy. Finally, the repercussions of Gökalpian political thinking on Turkish political structure are discussed.

MAIN ARGUMENT OF THIS REVIEW

As far as I am concerned, the writer blows up Gökalp out of proportion. The writer claims that Gökalpism is very influential in Kemalist discourse, and even the left movements seem to emerge out of it. I approach such a claim critically. In this sense, I evaluate Gökalp's exaggerated contribution to Kemalism by focusing on corporatism.

ELEMENTS OF ZİYA GÖKALP'S POLITICAL THEORY

Ziya Gökalp was among "Young Turks". But "Young Turks" was not an identical, homogeneous group. There were irreconcilable political ideas in this group.

For Şerif Mardin, Young Turk thought was not a partisan of freedom; its point of departure was "logic of the state". For Mardin (1995), it was not democratic, though. It had an ambiguous "populism" involving lack of confidence in people, it was a bureaucratic conservatism, it was not radical despite some ideas about reformation from above, and it was authoritarian and usually had proto-fascist components. Young Turks were anti-parliamentary, elitist (Parla, 2001, pp. 49-50). For Taha Parla, all these are foreign to Gökalp's thoughts.

For Parla, the primary source of inspiration of Gökalp was Emile Durkheim, and in this tradition, Gökalp developed a solidaristic-corporatism that was relatively democratic and pluralist. There are also elements acquired from Rousseau and Kant. Gökalp's synthesis is based on the elements derived from Durkheim, Rousseau and Kant in the name of "solidarism". The other aspects of his synthesis are cultural Turkism and moralist Sufism. In Parla's point of view, Gökalp's thought was more contemporaneous than traditional and more universalist than nationalist (Parla, 2001, pp. 51-52).

Argument on Corporatism

Parla argues that the pioneer and authority, even today, in the field of corporatist thought in Turkey is Ziya Gökalp. According to Parla, philosophy of public administration, almost all political movements, parties, military, classical Kemalists, "Kemalist left", "social democrats" (DSP-SHP), left groups are corporatist in the last instance. However, in my opinion, this claim is assertive. Therefore, I would like to outline Parla's argument on corporatism in general.

Parla's explanation and discussion of corporatism involve some methodological errors. Simply, corporatism is reduced to corporations or occupational groups in Parla's systematization. For Parla, as economic life developed, corporations became important in societal and political affairs, and corporatism emerged from this process (Parla, 2001, pp.87-90). However, in corporatism, the major source is not "corporations" but the word "incorporation" (Williamson, 1989, p. 9).

The second aspect of this mistreatment is that in both Parla's and Gökalp's conceptualization, there is no room for the working class while corporations are in the first place. Furthermore, for Parla, due to developing a corporatist view, republican ideology, as well as Gökalp, excluded social classes and stuffed corporations in their place. But Marco Wilke treats classes as strategic actors in corporatism. Moreover, in his conceptualization, centralized collective bargaining is an essential tool of corporatism. Thus, socialist (democratic socialist) parties and trade unions are inevitable elements of this system (Wilke, 1991, pp. 38-49). But how could this "fact" be treated as "fact" in a conceptualization in which there is no place for them "in fact"?

Parla furthers his assertive claims on these ailing grounds that since the institutional structures are corporatist in Turkey, the political-ideological centre has been in “right”. His reason was simple: corporatism is anti-Marxist and anti-liberal. But this argument is nothing more than a piece of nonsense. First of all, from a Marxist point of view, ideology and politics belong to the superstructure. The primary determinant is not superstructure, but base, which is economy (and classes). But here, Parla treats the political/ideological level as a major determinant and attributes the backwardness of socialism and liberalism in Turkey to it.

As the extension of this approach, he commits to another methodological error by identifying corporatism compared to socialism and liberalism. However, corporatist studies usually involve the conceptualization and identification of it in relation to pluralism, as corporatism results from the decrease in the number of parties (parts) involved in the decision-making process in pluralism. For Williamson, the definition of pluralism is the diametric opposite of that of corporatism (Williamson, 1989, p. 11). Philippe Schmitter states the evident reason in launching his model of corporatism as such:

One purpose in developing this elaborate general model, beyond that of describing the behaviour of certain number of political systems which have interested me, is to offer to the political analyst an explicit alternative to the paradigm of interest politics which has heretofore completely dominated the discipline of North American political science: pluralism. (Schmitter, 1979, p. 14)

I think the quoted passage from a “real” authority on the field of corporatism is sufficient to illustrate the difficulty in the corporatism debate of Parla. But the last point that has to be mentioned is the schematization of Schmitter of corporatism. It is treated as a tripartite system (Wilke, 1991, p. 52) of state-labor unions-business/industrial organizations. In Schmitter’s categorization, there are two kinds of corporatism: state (fascist) and liberal (societal). However, Parla categorizes it as fascist and solidaristic corporatism and tries to show it as it cannot take a liberal phantom.

Due to the methodological constraints of “corporatism” counted above, the position held by Şerif Mardin may be less problematic. For Mardin, the significant element of Turkish politics is the French originated doctrine of “solidarism” adopted by Young Turks in the 1910s. Mardin argues that:

This (solidarism) was a programme that kept some of the features of the older Ottoman/Islamic culture in the sense of their affirmation of a sense of community responsibility and idealized conception of civil intercourse as free of conflict. Solidarism as an ideology was taken over by the more secular founding fathers of the Turkish Republic, who made it the ideological foundation of the republican society in 1923. (Mardin, 1995, p.294)

Differentiating Between Culture and Civilisation

The most crucial reason why Turkism started as a movement of ideas with studies in literature, history and language is seen as the deterioration of unity and traditional values in society. Since Turkish intellectuals defended this view, the Turkist intellectual movement was first embodied in their writings, articles and works (Macit, 2011, p. 280). Ziya Gökalp brought a distinguished approach among these intellectuals through the concepts of “Turkification”, “Islamization”, and “Contemporaryisation”. He states that these three currents, which he describes as “I am from the Turkish nation, I am from the Islamic Ummah, and I am from the Western civilization”, complement each other. Gökalp makes a definition that separates culture and civilisation from each other. Culture is national because it is in the shadow of a nation’s religion, morality, law, customs and traditions. It reflects the essence of the nation. On the other hand, civilisation is based on material goods such as technology and knowledge and is international. Emphasising

that being included in Western civilisation does not mean living in international life and losing national values. Ziya Gökalp advocates that only scientific achievements are to be taken from Western civilisation. Islamic religious beliefs and adherence to Turkish traditions, and customs, which are other elements of culture and social structure, are not contradictory to the material aspect of the Western civilisation (Sarıay, 1996, p. 41). Gökalp also distinguishes Turkism and pan-Turkism (Turanism), accepting Turkism as the unity of Anatolian Turks and seeing it as a realised ideal. He defines Turanism as the unity of all Turks in the world, and, for him, this is an attractive dream and an ideal that is difficult to realise (Konuralp, 2013, p. 65).

Kemalism and Gökalpism

In light of this theoretical arguments, I would like to evaluate the relation between Kemalism and Gökalpism by taking into consideration the accounts of the author as well. In this sense, my central question is whether Gökalp could be seen as an ideology producer in the early republican period in a highly extravagant manner proposed by Parla.

The acceptable answer for me could be derived from the work of Tekeli and İlkin's on "Kadro". They state that Gökalp undertook a role as an ideology producer during the Union and Progress (ITC) period. But in the early republican era, Gökalp's attempts to take the same role resulted in disappointment. Since the "Kadro"ists knew this fact, they did not request the same position (Tekeli and İlkin, 2003, p. xiv).

The very existence of some parallelism between Gökalpism and Kemalism may make Gökalp a significant source of Kemalism in the eyes of some scholars. However, contradictory positions in the main domains of thought prevent me from adopting the same approach.

Concerning the concept of "nationalism" in Gökalp and Kemalism, there are contradicting aspects as well as similar ones. In Niyazi Berkes' account, we see the emphasis on contradictory points. For Berkes, Gökalp's distinction between "hars" (culture) and "medeniyet" (civilization) was no more valid in the early republican era. Parla states that Gökalp's synthesis relied on this distinction, and culture constitutes the moral and esthetical dimension of civilization, while science and technology form the material aspect. More specifically, it is reduced to "national" culture and "universal" civilization. But as Berkes rightfully puts it, there is ambiguity in the differentiation between the national and religious aspects of "national" culture or traditions. For Berkes, this problem arose from the very same usage of "milli" (national) and "dini" (religious) till *Meşrutiyet*. This causes pain between "national" and "contemporary" (Berkes, 2005, p. 529).

Also, although there are some cultural elements in it, nationalism of Kemalism seems to be broader and more inclusive than Gökalp's "cultural Turkism". This is evident in the broad definition of the Turkish nation proposed by Atatürk: "The people that establish the Republic of Turkey is called the Turkish nation." Berkes, too, emphasizes the importance of "culture" in Gökalp's definition of "nation". For example, while the "nationality" meant "race" for pan-Turkists of ITC, such as Akçura, it meant "culture" for Gökalp (Berkes, 1964, p. 345).

In due course, contrary to Parla's claim that Gökalpism was prevalent in the Turkish left, following Atatürk's territorial nationalism conception, *Anadoluculuk* (Anatolianism), a left-oriented literature current, developed Gökalp's critique and antithesis (Atabay, 2003, p. 515; Konuralp, 2009, p. 37).

Concerning secularism, for Berkes, there is a considerable difference between Kemalism and Gökalpism. But this point is a bit complicating. He presents Gökalp as the major figure of

secularization in the *Meşrutiyet II* (1964, pp.411-428). Concerning the early republican period, he tries to show how the political philosophy of Gökbalp remains behind of secularism movement of the Republic. He states that Gökbalp's distinction between culture and civilization contradicts reality concerning the question of religion. He also argues that Atatürk's approach to this question is similar to Tevfik Fikret's "deism", not Gökbalp's sociology (Berkes, 2005, p. 541).

The other contradictory aspect of Kemalism and Gökbalpism is reformism. As Parla puts it, for Gökbalp, radical parties are considered "harmful" for the future of societies. In this sense, Gökbalp was against radical reforms (2001, p. 152). For Parla, the republican movement of Atatürk was not revolutionary; it was only "transformative". The absurdity of this argument is very explicit. There is no meaning in labelling a movement as "not" revolutionary that, at least, removed patrimonial rule of sultanism and religious state of Ottoman Empire from history. Berkes also explains the factors that made these changes "revolutionary" in detail (Berkes, 2005, pp. 523-526).

The former leader of the Republican People's Party (CHP), Bülent Ecevit, describes the Turkish Revolution as "continuous revolutionism" (*sürekli devrimcilik*). For Ecevit, the revolutionism of Atatürk has two directions: concrete and abstract dimensions. The concrete dimension covers the reforms made when Atatürk was alive. The abstract dimension means the progress of the Turkish nation in revolutionary steps, not evolutionary ones. Abstract dimension also requires infrastructural revolutionism. Ecevit states that continuous revolutionism is relevant to keep Atatürk's revolution alive (Ecevit, 1973, pp. 17-35).

Gökbalp argues that "Turks are "etatist" from the base. They expect every novelty, from the state. Furthermore, in Turkey, the state makes the revolution" (Parla, 2001, p. 201). "Etatism provided the CHP with a powerful instrument for the reinforcement of its policy of cultural reform as it gave the government extraordinary leverage over the economy" (Karpas, 1991, p. 56). This idea is consistent with Gökbalp's thought. In his economic policy, Gökbalp proposed a "state capitalism" (Parla, 2001, pp. 195-196). He proposes the principle of "national economy" by making use of Friedrich List's thoughts on creating a "national bourgeoisie" (Konuralp, 2009, p. 33; Konuralp, 2013, p. 65; Ünüvar, 2008, p. 33).

But, despite that idea, for Parla, Gökbalp never idealized an extreme etatism in which the state becomes the sole determinant of economic activities. Corporations have considerable autonomy in his economic policy (Parla, 2001, pp. 201-202). Also, for Parla, Gökbalp did not have a theory of a single party and an authoritarian state (Parla, 2001, p. 174). But for Karpas, "(etatism) became the most important of the six (arrows) and served as the doctrinal basis for the increases in government and party authority." He also adds that "there were efforts to merge party and state" (Karpas, 1991, p. 56). For Karpas, despite that kind of attempts of Recep Peker,

Mustafa Kemal, once apprised of the real situation, decided to correct the authoritarian excesses of the party and the regime. A certain softening began... one can never claim that he wanted to establish a dictatorial regime in Turkey. On the contrary, his aim was to found a pluralistic, democratic political and social system, although he believed that a period of strong rule was necessary to establish the necessary institutional foundations. (Karpas, 1991, p.58)

However, for Parla, that is not the case. He furthers his merciless and unjust claims that while Gökbalp proposed a single-party rule for a short period, Kemalists made a continuous single-party rule (Parla, 2001, p. 163).

Ellen Kay Trimberger characterizes the Turkish Atatürk revolution as a “revolution from above” in which the state gained dynamically autonomous power (Skocpol, 1985, p. 10). This was revolutionary as it removed the political base of the Ottoman notables and economic power of the foreigners stemming from the capitulations by using state power (Trimberger, 1978, p. 3; Konuralp, 2016, p. 90). This also means that etatism provided more grounds for such revolutions.

CONCLUSION

In this review, I mainly focused on corporatism and the differentiation between Kemalism and Gökaldpism. However, the subject matter is much broader than the limits of this work. Although too many points are left untouched, I think my main point is clarified to a certain extent.

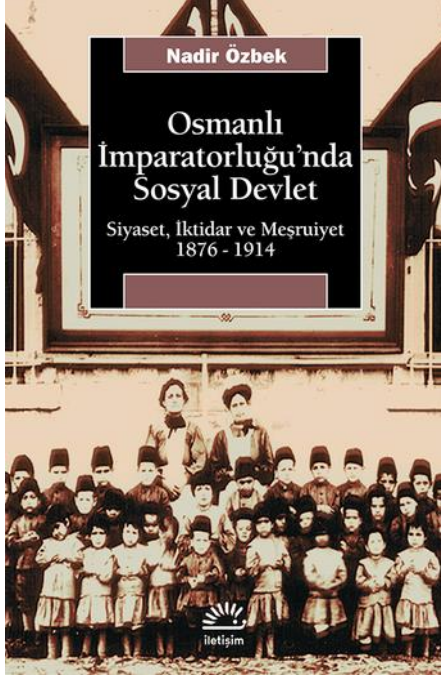
The difficulty of the author in praising Gökaldpism over Kemalism resulted in absurdities in many respects. But it is incontestable that in making such comparisons and evaluations, there is an urgent need for bearing in mind that the two levels of analysis were and could never be equal. Whereas one is a thinker, the other is a man of action, a statesman who should consider the balances, conditions, and impediments. However, there is no such account in Parla’s book.

REFERENCES

- Atabay, M., (2003). “Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Vol. 4, *Milliyetçilik* (pp. 515-532). Istanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N. (1964). *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press.
- Berkes, N. (2005). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Istanbul: YKY.
- Ecevit, B. (1973). *Atatürk ve Devrimcilik*. Istanbul: Tekin Yayınları.
- Karpat, K. (1991). “The Republican People’s Party: 1923-1945”. In M. Heper and J. Landau (eds.), *Political Parties and Democracy in Turkey*, (pp. 42-64). London: I. B Tauris.
- Konuralp, E. (2009). “Ecevit’s Conception of Nationalism: A Unique Position or a Syncretic Vision?” *Master of Science Thesis*, Ankara: Middle East Technical University.
- Konuralp, E. (2013). *Ecevit ve Milliyetçilik*. Istanbul: Togan Yayıncılık.
- Konuralp, E. (2016). “Transformation of Secularism in Turkey: Debating Post-Secularism under the AKP Rule”. *Unpublished PhD Dissertation*. Ankara: Middle East Technical University.
- Macit, N. (2011). *Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl, İhtihat ve Siyaset*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Mardin, Ş. (1995). “Civil Society and Islam”. In J. Hall (ed), *Civil Society*, (pp.279-300). Cambridge: Polity Press
- Parla, T. (2001). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Istanbul: İletişim Yayınları.
- Sarmay Y. (1996). *Atatürk’ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Schmitter, P. (1979). “Still the Century of Corporatism?”. In P. Schmitter and G. Lehmbruch (eds), *Trends Toward Corporatist*
- Intermediation*, (p.14). London: SAGE Publications.
- Skocpoll, T. (1985). *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press
- Tekeli, I & Ilkin, S. (2003). *Kadrocular ve Kadroyu Anlamak*, Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Trimberger, E. K. (1978). *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. New Jersey: Transaction Books.
- Wilke, M. (1991). *Corporatism and the Stability of Capitalist Democracies*, Frankfurt: LANG.
- Williamson, P. (1989). *Corporatism in Perspective*, London: SAGE Publications.

BOOK REVIEW

Fatih Zengin¹

Book Title: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*

Author: Nadir Özbek

Year of Publication: 2004

City of Publication: İstanbul

Publisher: İletişim Yayınları

ISBN: 9789750500718

In *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, the welfare system in the Ottoman Empire is being examined. The activities, which are considered to be welfare system activities of the Ottoman by the writer, are specially grouped into social aids provided by central and local administrations, gifts of the Sultan, the charity of the Sultan, voluntary charitable acts and donation associations. The writer, Nadir Özbek (2004, pp. 30-31), deliberately concentrated on the late-Ottoman era, that is, the reign of Adulhamid II and *Meşrutiyet* II (Constitutional Monarchy) periods in which, for him, social welfare activities are transformed to new forms and gained new political meanings and objectives. He also provides a common paradigm in analysing these two periods that are usually seen as contradictory in many senses (Özbek, 2004, p. 330).

In the first chapter of the book, philanthropic activities are examined in relation to politics and legitimacy in a broad sense. In the first part of the book, the “formation of the social state in Ottoman Empire” is studied. In this part, in the second and third chapters, the issue of impoverishment and beggary; different attitudes of, and laws enacted by Abdulhamid and *Meşrutiyet* elite towards beggars, the relations of these issues with welfare practices are elaborated on. The second part is concerned with “the monarchical forms of Ottoman welfare system.” In the fourth chapter, gifts of the Sultan (*Atiyye-i Seniyye*), alms of the Sultan (*sadaka-*

¹ Independent researcher, Ordu-TURKEY.

ORCID: [0000-0002-9995-8571](https://orcid.org/0000-0002-9995-8571). E-mail: fa.zengin@gmail.com

Submission: 04.10.2018

Acceptance: 20.12.2018

ı *seniyye*), circumcision feasts are explained concerning politics and power strategies of the Sultan Abdulhamid II. The fifth and sixth chapters are all about charity and philanthropic institutions of Sultan Abdulhamid II. The seventh chapter covers voluntary charitable acts in Hamidian (Abdulhamid) regime. In the third part, the charity activities in the second *Meşrutiyet* are considered. For this purpose, new tendencies and the formation process of associations are explained in the eighth chapter. In the ninth chapter, due to the long periods of wars, the relation between charity-donation activities and nationalism and their transformation to the new necessities are examined.

I would like to start with the first argument on which the essence of the book is mainly based. This is “whether the Ottoman Empire was a welfare state or not?” Nadir Özbek states that in the study of Ottoman history, some historians describe the Ottoman state as a “welfare state” because of the existence of waqfs (pious foundation) and complex buildings adjacent to a mosque (*külliyeye*) founded by palace members. And some other historians search for an Ottoman civil society in relation to waqfs. The writer exemplifies the former category with Halil İnalcık’s naming a chapter of his book, namely *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, as “The Ottoman State: A Welfare State”. The latter group of historians are exemplified as such: Haim Gerber, Kemal Karpat. Özbek (2004, pp. 25-26) argues that the waqfs lost their functions of social aid during the nineteenth century, and Abdulhamid rarely used waqfs for this purpose. Even though the name of his book implies the term “social state” and the general discussions evolved around the “welfare” practices of the Ottoman Empire, the writer does not define “welfare state” and explain his perception of this concept on which there is no consensus among political scientists. He only describes the Ottoman social aid system without any reference to the ideas and approaches of other scholars to the concept of the “welfare state”. At this point -since there is a lack of a definition provided by Özbek (2004, p. 26)- it might be helpful to look at how he describes the Ottoman “welfare system” in the reign of Abdulhamid:

Looking at the issue from the point of view of the central state, it is seen that the role of foundations in the late Ottoman welfare system was not significant. The complex welfare system of the Abdulhamid period, in which monarchical tones predominated, consists of a combination of modern social institutions, an overall gift system consisting of the sultan's *atiyya* and *ihsan*, and charitable activities carried out in the form of ceremonies. This combination, which we call the social welfare system or regime, has been shaped in the shadow of the mutual struggle, negotiation and reconciliation of a number of social and political subjects.

Turning back to the issue of the “welfare state”, the British perception of this may procure a basis for it. For example, Alan Deacon (2002, p. 4) states that “(it) refers to a society in which the government accepts responsibility for ensuring that all its citizens receive a minimum income, and have access to the highest possible provision in the fields of health care, housing, education and personal social services.” Besides Deacon’s definition, Martin Powell and Martin Hewitt (2002: 12) write, “Broadly speaking, the ‘birth of welfare state’ is located in the period 1880-1914, in terms of criteria such as the introduction of social insurance, the extension of citizenship, the depauperization of welfare and the growth of social expenditure.”

In the light of the definitions above, we reach a conclusion that the welfare practices, first of all, require “universality”. However, there is no implication in the book that Abdulhamid regards universality. Moreover, it is argued by Özbek (2004, p. 149) that the system established by Abdulhamid is monarchical and paternalist. Also, for example, the salary was given to some poor people –*muhtacin maaşı*- was not put in order until 1910 (Özbek, 2004, p. 58). Özbek (2004, p. 151) says that there is a lack of information about how much money is spent on philanthropic activities written in Sultan’s *Salname*. Because of that reason, we are not able to

evaluate the growth in social expenditure. Furthermore, there is no information in the book that there is social insurance, minimum income for all in Ottoman Empire. In addition to that, the Ottoman system and especially that of Abdulhamid, was based on Islamic forms. In relation to this, it is argued that the value system of Islam requires the well-being of the Muslim community (İnalçık, 1994, p. 46). However, this contradicts the universality aspect of a welfare state mentioned above.

The core of Özbek's argument lies in the idea that Abdulhamid uses philanthropic activities as a means of overcoming the "legitimation crisis". He refers to Selim Deringil's works about this issue to provide a basis for comparison to his own ideas. Acknowledging some parallelism with Deringil (such as using some symbols by the Sultan as a means of legitimation), Özbek distinguishes his analysis from Deringil while fixing the sources of "legitimation crisis". Özbek states that Deringil is basing his argument on Jürgen Habermas' concept of "legitimation crisis", but seeing the international arena as the major source of this crisis, and Abdülhamid's central attempts are aimed at this arena. However, for Özbek (2004, pp. 35-36), the source of the crisis is internal.

Nevertheless, Özbek does not seem to be successful in linking the sources of Ottoman legitimation before the 1870s and of the reign of Abdulhamid. For example, it is unclear why philanthropic activities become a "major" tool of legitimisation unique to Abdulhamid or are not it the same case before him, and if not, what is the case before him? At this point, referring to one of Faroqhi's (1994, p. 612) articles on "Symbols of Power and Legitimation" in the Ottoman Empire ensures the necessary link: the image of "the sultan as a protector of the hajj and the holy cities through building activity, largesse and ceremonies"; festivities of Ottoman dynasty; gifts and money; Ottoman palaces; the sultan's enjoying himself with activities that are inaccessible even prohibited to most people; sultan's image as a warrior and participant of a victorious campaign. In the reign of Abdulhamid, the symbols such as festivities, gifts, palace and protector of pilgrimage are seen. But the image of the sultan as a victorious warrior is no more cogent in the late-Ottoman period since the expansion is ended. However, this was the most crucial ground for a sultan as a symbol of power and legitimation. The loss of this image may result in Abdulhamid's attaching further importance to philanthropic activities as a way of legitimisation.

Moreover, Faroqhi states that in the late-Ottoman era there was the "ascendancy of institutionalised bureaucracy." Faroqhi (1994, p. 619) writes that: "This shift probably played some role in discrediting individual rulers, and thus facilitating their removal. Such 'delegitimization' and the fragility of imperial tenure of office in turn served the interests of higher-level Ottoman officials, who thereby ensured a sultan amenable to their wishes would be placed upon the throne."

The rise of institutionalised bureaucracy is another contributor to Abdulhamid's intensive reliance on the "welfare" system. A parallel idea is put forward by Özbek (2004, pp. 122-123) too: "The political tension created by the expansion of the ranks of the military and civilian bureaucracy ranks and the formation of a new bureaucratic elite during the nineteenth century manifested as a tension between a monarchical form of power and the search for a liberal and constitutional political ground. This tension had an effect that shook the legitimacy of the royal style of politics."

In my opinion, another factor that resulted in Abdulhamid's attempts to secure his power and legitimacy is the competition and conflict between him and Mithat Paşa. In the book, a table (Özbek, 2004, p. 186) shows the distribution of Abdulhamid's charitable acts among various

states. For example, in the states in which Mithat Paşa was the governor, such as Aydın and Baghdad, the amount of philanthropic acts of Abdulhamid was also very high (Ecevit, 1993).

After examining the reign of Abdulhamid, Özbek (2004, pp. 275-276) moves to the second constitutional monarchy (*Meşrutiyet II*) period. Özbek explains the shift in this period as such: “The new regime, first of all, attempted to liquidate the personified monarchical political discourse that surrounded the social welfare regime of the Abdulhamid period and aimed to bring the concept of 'social aid', which had bureaucratic, modern and secular meanings, to the fore.”

Also, in the *Meşrutiyet* era, the emergence of associations (*Donanma-yı Milliye İlane Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müdafı-i Milliye Cemiyeti*) motivated through the nationalisation and militarization of public sphere (Özbek, 2004, p. 296). Niyazi Berkes (1964, p. 412) describes these primary motives of the *Meşrutiyet* era as such: “It was the Turkists who saw that it was the people, Turkish people, who would be the fulcrum for a transformation into nationhood. And it was only indirectly, through their nationalism, that they hit upon a secularist view which gave a new note to *Meşrutiyet* secularism.”

In this book review, I generally concentrate on the issue of being a “welfare” state and its definition, Ottoman legitimisation tools and the change of these during the reign of Abdulhamid, and the transformation of the “welfare” regime in the *Meşrutiyet* era. In this work, the institutions of a social-welfare system that are explained in the book in detail are not my major concerns.

REFERENCES

- Berkes, N. (1964). *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press.
- Deacon, A. (2002). *Perspectives on welfare*, Philadelphia: Open University Press.
- Ecevit, B. (1993). *Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Gelişimi*, Ankara: DSP Yayınları.
- Faroqhi, S. (1994). Symbols of Power and Legitimation. In H. İnalcık & D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (pp. 609-622). Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalcık, H. and Quataert, D. (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Özbek, N. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Powell, M. & Hewitt, M. (2002). *Welfare State and Welfare Change*, Philadelphia: Open University Press.